

HERMAN OTTÓ (1835–1914): PETÉNYI SALAMON JÁNOS (1799–1855)¹

**A szöveget sajtó alá rendezték a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Mészáros Ferenc vezetésével.**

Bevezetés

A dolog természetében rejlik, hogy úttörő kutatók működésének – úgy a mi Petényinkének is – hatását kellőleg csak akkor méltathatjuk, ha az illető tudományág történetét s a reá ható lényeges viszonyokat és körülményeket kellően tekintetbe vesszük. Magyarországnak folytonosan exponált helyzete, csaknem a legújabb időkig korlátolt állami élete, fajunk nyelvének teljesen elszigetelt, különálló volta Közép-Európában, a hosszan tartó latinizmus a közéletben, mint kulturális téren is, végre a valódi polgári elemnek csaknem teljes hiánya, mely csak 1848-ban indult fejlődésnek: mindez együttesen okozta, hogy – főképp tudományos – törekvéseink egészen a legújabb korig csak gyöngén lüktethettek, hozzá még idegen szellemtől áthatottak voltak; ennél fogva tehát a nemzet összességére azzal a termékenyítő hatással sem lehettek, amely nélkül igazi és főképpen nemzeti szellemi élet s így valódi előrehaladás nem is képzelhető.

Török uralom és más nyomás, az uralkodó hatalom részéről többszörösen megújított s a rendszeres elkorcsosításra irányuló kísérletek megtették a többit. Az előrehaladott nyugat szemében Magyarország – részben az előadott okoknál fogva s csaknem mostanig – valóságos „terra incognita” maradt.

És mindezek dacára mégis akadtak a természettudományoknak Magyarországon is szerény apostolai, kik az akkor még jobbágyságban nyögő néphez is a maga nyelvén szólni megkísérették, szellemét művelni s vele többek között a madárvilág jelenségeit is megismertetni buzgón törekedtek. Természetes, hogy mindezt csak a legszűkebb határok között és az élő megfigyelés teljes híjával tehették.

A magyar ornithologia története vázlatosan a következőkben foglalható össze.

A magyarországi madártan történetének előzményei

Számba nem véve Magyar Lászlót – Ladislaus Ungarust –, aki állítólag Nagy Lajos királyunk korában latin nyelven a solymászatról írt,² az az Encyclopaedia, amelyet Apáczai Csere János magyar nyelven szerkesztett s 1655-ben Utrechtben adott ki,³ csak egy évszázaddal újabb keletű, mint pl. a Conrad Gessner-féle (1516–1565) híres német természetrajz.⁴

Azonban amit Csere János könyvében az állatvilágról ír, az nem saját kutatásain vagy szemlélődésén alapszik, hanem a későbbi Franzius-féle, latinul írogató irányhoz tartozik, mely 1612-ben veszi eredetét. Csere János ilyen forrásból fordított, mégpedig jól-rosszul.

Szól pedig a sasról, az ölyvről, a kányáról, a hattyúról és a griffről, a gólyáról, daruról, fönixről és pelikánról, a struccról, hollóról, dögészkeselyűről, a páváról, galambról, gerléről, a húrosmadárról, kakasról, kappanról, pulykáról, tyúkról, vadgalambról, kacsáról, libáról, fogolyról, fácánról, fűrjéről, csókáról, kakukkról, jégmadárról, fecskéről, bagolyról,

paradicsommadárról, a pacsirtáról és a verébről. A leírásban a kor szelleméhez mérten a csodaszerűt a babonával vegyíti, nem jobban, de nem is rosszabbul, mint amaz időkben a nyugatiak is tették.

Ugyanabban az évszázadban s annak közel a vége felé, a tiszteletre méltó kálvinista pap, Miskolczi Gáspár uram következett, ki 1690-ben a Franzius Farkas-féle 'Historia Animalium Sacra' művét 'Egy jeles vadkert stb.' cím alatt teljesen lefordította⁵ és egyúttal az önállóságnak és erudíciónak sok jelét adta; nyelvészeti tekintetben pedig a nem csekély feladatot derekasan oldotta meg. A könyv 1702-ben jelent meg, a második kiadás 1769-ben.

A leírások hemzsegek az erkölcsi és bibliai képektől. Bizonyos ragadozó madarak jellemzését az előkelőkre, sőt még az uralkodókra is, mégpedig érthetően vonatkoztatja. Az állatok természeti tulajdonságait illetőleg Gessner hatása érzik meg rajta, kire gyakran hivatkozik is; a moralizáló hajlam azonban mindenütt fölülkerekedik s a mi derék Miskolczinknál azonkívül nem egy helyen azzal is találkozunk, hogy saját nemzetének súlyos helyzetét megvilágítja.

Erre – 1727-ben – az első tudományos latin forrásmunka következett: Marsigli kiadja a 'Danubius-Pannonico-Mysicus' művét,⁶ melynek ötödik kötete, az 'Aves aquaticae circa Danubium et Tibiscum viventes', a vízi madarakat tárgyalja, mégpedig – újabb, divatos szólás szerint – „írásban és képen”.

Ez a vitéz katona finom megfigyelő volt s a kettős nomenklaturát már sokszorosan alkalmazta; rajzban pedig öreg és fióka madarak képét, sőt némelyeknek tojását és fészket is bemutatva. Ötvenkilenc fajt ismertetett, mégpedig gázló- és úszómadarakból, ezek közül tizenötnek fészket és tojásait rajzban is adja.

Következik Kramer, ki 1735-ben már biológiai részeket is tárgyalt;⁷ többek között írja, hogy Tatán olyan tyúkok mutatkoztak, amelyek csupán hártáival borított tojásokat tojnak, azokat mindamellet mégis kiköltik.

Tizenöt évvel később (1749) Schmidthauer András a solymászatról írt⁸ ily cím alatt: 'De institutione ac venatu Falconum'.

Ezután jön a Pápáról való Csernák László, aki 1773-ban Groningenben a következő munkát írta és adta ki:⁹ 'Dissertatio inauguralis medica de respiratione volucrum', amelyben már pneumatikus csontok lételére is rámutat.

Végül 1777-ben Benkő József, az erdélyi kálvinista pap, adja ki 'Transsylvania' című könyvét,¹⁰ melyben a gerincesek – köztük a madarak is – már Linné rendszere nyomán tárgyaltnak.

Chernel István a Természettudományi Közlönyben megjelent, s az ornithologia történetét Magyarországon tárgyaló vázlatában¹¹ megjegyzi, hogy a Királyhágón túli, régebben Erdélynek nevezett országrészben, az ornithológiát mindig tudományosabban művelték, mint magában az anya-, vagyis Magyarországon. Ennek oka bizonyosan arra vezethető vissza, hogy Benkő műve rendszeres alapokon nyugodott s a szerző megérdemelt nagy befolyásnak örvendett.

Három évvel később – 1780 – jelent meg a Királyhágón innen Molnár Ker. Jánosnak 'Physiologicon complexum Historiae Naturalis animalium',¹² magyar, német és francia nomenklaturával és versekben; három évvel később ismét Linné rendszerét fejtegeti, úgyszintén a Pliniusét is.

Ezenközben két kisebb munka látott napvilágot: Rassinai Huszthy Zachariásé: 'Der ungarische Trappe',¹³ és 1783-ban Pillertől: 'Iter per Poseganam etc.',¹⁴ amelyben néhány madár – Numenius és Ardea comata – képe is látható.

Piller Mátyás új korszakot nyitott meg, melynek első alapköve gyanánt a magyar egyetem szervezését tekinthetjük, amelyben Piller, miután magával az egyetemmel Nagyszombatból Budára költözött, mint a természetrajz első tanára működött.

A természetrajznak az alsóbb iskolákba való bevonulása 1790-ben következett be,

mégpedig Mária Terézia reformjának értelmében, mely szerint határozatba ment, hogy az első osztályban az állatország, a második osztályban a növényország, a harmadik osztályban végül az ásványország taníttassék. Az első latin iskolai természetrajz, amelyben az állatok – köztük a madarak is – Linné szerint tárgyaltnak, Pillertől való.

Az ornithologia további fejlődése nálunk is, bár rövid, de mégis észrevehető szünetet tartott, mégpedig ama nagy fordulóig, amidőn az emberiség történetének egyik legnagyobb eseménye, a francia forradalom, az egész világrészt megrázkódtatta s a jogegyenlőség és a nemzeti öntudat szunnyadó csíráit széles körben életre keltette. Magyarország nem volt eléggé elszigetelve, hogy a rázkódást meg ne érezze. Neki is megvolt a maga összeesküvése, mégpedig a szerencsétlen Martinovics apát személyében, kinek feje – társaiéval együtt – 1795-ben hóhér kezétől hullott a porba.

Az ingás, amely a nagy fontosságú átmeneti időszakokat mindenha jellemzi, nálunk is jelentkezett s érezhetővé vált a természettudományok mezején s így az ornithologia terén is.

Grossinger János a Linné előtti korszaknak utóhangjaképpen – noha bevégzetlen, de azért nagy terjedelmű – latin munkájával lép föl. Címe ‘*Universa Historia physica regni Hungariae secundum tria regna naturae digesta*’, amelyből 1793-tól 1797-ig öt kötet jelent meg.¹⁵ A második kötet – közel ötszáz oldal – az ‘*Ornithologia, sive historia avium Hungariae*’ címet viseli. Grossinger ismerte ugyan Linnét, mindamellett a régi rendszerhez maradt hű. Az éles eszű jezsuita azonban igen sok és nagy értékű megfigyelést nyújt. Terjedelmes, mégpedig magyar, német és szláv nyelvű gyűjtése a népies elnevezéseknek, éppen bámulatra méltó.

Ezzel szemben Kralovánszky András a ‘*Naturalis Historiae Compendium*’ című munkában, mely 1795-ben jelent meg,¹⁶ egészen Linné rendszere nyomán dolgozott. Ez igen jóra való könyv, mely szintén magyar–német és szláv nomenklatúrával van ellátva.

Ennek az átmeneti időszaknak speciális, Linné rendszerére alapított ornithologiai munkája Schönbauer József ily című s latin nyelvű értekezése: ‘*Conspectus Ornithologiae Hungarica*’ (1795).¹⁷

Ez hat családban ötvenegy nemet, kétszázhetven fajjal sorol fel, amelyeknek német neveit is felsorolja. Úgy látszik, hogy Schönbauer Grossinger munkáját – melynek a madarakat tárgyaló második kötete már 1793-ban jelent meg – nem ismerte, mert különben minden bizonnyal a magyar neveket is felvette volna.

És ugyanabban az esztendőben – 1795 – jelent meg, mint úgyszólván első szimptomája a magyar tudományos szellem ébredésének, az első magyar természetrajzi tankönyv is e címen:¹⁸ ‘A természet historiája, melyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világa stb. legelőször magyar nyelven adatik. Pozsonyban, 1795.’ A szerző neve Gáti István, kálvinista pap fia, ő maga szintén pap, ki külföldi tanintézeteket is látogatott. Linnének nem feltétlen követője, hajlamai szerint azonban főképpen zoológus, mindenekfölött pedig az ornithologiai rész az, amely a Linné metódusának leginkább felel meg. A szerző természetfilozófiai szemlélődése világosan jelentkezik s ő egész az antropológiáig emelkedve föl, Dávid király főséges szavaival végzi, ezekkel: „*Quam magnifica sunt opera tua Domine!*”

A felfogás józan, tipikusan magyaros; a könyv nyelvezete nem kevésbé az.

Még e mű megjelenése előtt – 1791 – egészen új szimptóma jelentkezett: Aranka György hallatlan erőfeszítéssel azon van, hogy egy magyar tudományos – egyelőre csak nyelvészeti – társaság alapítására engedelmet nyerjen; mind hiába! Az uralkodó hatalom ellenzi!

Ám a szellem érintve volt, azt többé elaltatni nem lehetett. Egy hosszú, hullámzó harc vette kezdetét, melynek jelszava a nemzet szellemi emancipációja volt, amelyben a nemzet sokszor visszanyomtatva, mégis győzhetetlen maradt. E harc egész a legújabb időkig meg-megújult.

A mozgalom nyomán virág fakadt, majd gyümölcs érte korát. Zay, az orvos, emez ébredés kezdetén egy nyelvileg kitűnő, tárgyilag figyelemreméltó ásványtant ír,¹⁹ 1801-ben egy másik orvostól, Földi Jánostól, a magyar természetrajznak első „csomója” gyanánt az

állattan lát napvilágot; címe: 'Természeti Historia a Linné systemája szerint, első csomó: az állatok országa.'²⁰ Földi tekintettel van Blumenbach 'Handbuch der Naturgeschichte' művére²¹ is s a bevezetésből világosan kisugárzik, hogy mindenekelőtt hazája tudományos szellemének emelésére törekedett. Hat évvel később jelent meg az első magyar növénytan, Linné rendszerére alapítva, mégpedig egy kálvinista paptól, Diószegi Sámueltól és egy főhadnagytól, Fazekas Mihálytól.²² Mindkettő Debrecenben lakott s a nemzeti iránynak hódolt. Ezek a szerzők éppúgy mint Zay és Földi, ornithologok. A népies elnevezéseket és egyéb nyelvi elemeket a nép ajkáról gyűjtögetik, hogy minél szélesebb körben érthetőleg, felvilágosítólag hathassanak.

Erre az időre – 1802 – esik Széchényi Ferenc grófnak – a nagy reformátor, Széchényi István atyjának – első rendű hazafias cselekedete: a Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása.

A Nemzeti Múzeum eredetileg csak könyvtár volt; a könyveken kívül azonban akadtak ásványok és régiségek is. Ezekből az inkább véletlen járulékokból nőtték ki magukat az idők során az intézet osztályai, ezek között az ornithologiai gyűjtemény is, amely mindamellett még csak 1814-ben keletkezett, s melynek első preparátora Jány Pál szerzetes volt, akinek preparátumaiból egyes darabok mai napig megőriztettek.

Az 1802. évbe esik még Markovics Nep. János fölvató doktori értekezése is,²³ melynek címe: 'Hypomnemata de migratione avium', anélkül azonban, hogy a tárgyat természethistóriailag bár csak meg is közelítené.

Ellenben Schönbauer Vince sokkal komolyabban fogott neki, amidőn 1806-ban széles alapokra fektetett munkájának első füzetét ez alatt a cím alatt adta ki: 'Icones et descriptiones partim rariorum partim venustissimum avium Hungariae',²⁴ mely nyolc fajnak leírását és képét foglalja magában.

A mű folytatása azonban elmaradt.

Később – 1809-ben – akadunk a sárospataki református kollégium magyar természetrajzára, melynek első részét, az állattant, Emődy István írta,²⁵ ebben a madarak Linné nyomán sorakoznak ugyan, a részletes tárgyalásban azonban inkább a hasznosság vagy kártékonyság szempontja az uralkodó, sőt rendszerező elv is.

Végül 1812-ben jelenik meg Leonhard Józseftől, aki előbb szászvárosi tanár, később pedig pap volt, a következő munka:²⁶ 'Systematica mammalium ac avium transsylvanicarum enumeratio... Cibinii', Benkő után a második, teljesebb, úgy Linnére, valamint Blumenbachra is támaszkodó leírás, természetesen az erdélyi részek ornisát is fölkarolva. Ugyanezen szerzőtől jelent meg hat évvel később a 'Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss Siebenbürgens' is,²⁷ melyben a madarak kellőképpen méltatva vannak.

E periódushoz kell még egy igen figyelemreméltó fordítást csatolnunk, amelyben sokszorosan a madarakról, a madárellet jelenségeiről, mint például a költözködésről is szó van. Ez a nevezetes könyv Charles Bonnet-nak, Lamarck és részben Darwin előjáró hírnökének természetfilozófiai szemlélődése. Bonnet, mint tudjuk, fölfedezője a levéltetvek szűzszülésének, művei pedig 'Collection complete des Oeuvres de Ch. Bonnet, Neuchâtel 1781' cím alatt jelentek meg.

Az állatokra és növényekre vonatkozó részt három kötetben Tóth Pál, kis Verőce helység kálvinista papja fordította magyarra s ez a könyv 1818–1819-ben jelent meg.²⁸ E műnél nem annyira a nyelvi feladat derekas megoldását bámuljuk, mint inkább azt a számos, nagyrészt igen szabatos, sok ismeretről és a természet szorgos megfigyeléséről tanúskodó jegyzeteket, melyekkel a fordító, a tudós francia – olykor nagyon is szűkszavú – textusát kíséri és világítja meg.

A jelentékenyebb munkák sorozata – amelyek többé-kevésbé Magyarország ornisával is foglalkoztak s melyeknek szerzői Petényi első irodalmi felléptét megelőzték – itt véget ér. Új korszak veszi kezdetét, amely csak messze időkben éri el betetőzését s melynek mozgalmi Magyarországi tudományos szellemére is nagy hatással vannak.

És a nemzet politikai és társadalmi állapotának súlyos volta sem birt többé elég hatalommal, hogy a szabadabb szellem szikráit eloltsa s még kevésbé, hogy egyszer fölébredt nemzeti kultúrélet fejlődését megakassza.

Az eleven parázsa a hamu alatt lappangva, mind tovább és tovább terjedett; időről időre egyes villanás szakította meg a homályt, ritkábban égnek tört a láng oszlopa is.

A nemzeti kultúra mezején olyan agitátorok támadtak, akik bámulatos dolgokat műveltek.

Így pl. Kazinczy Ferenc, a szépirodalmi agitátor, ki a Martinovics-féle összeesküvésbe keveredve, hosszas fogságot szenvedett, kiszabadulása után a magyar nyelv „szépítésére” adta fejét s ebben az érdemben akkora levelezést folytatott, hogy azt a maga teljességében összeszedni még máig sem bírtuk.

A jelszó az maradt ugyan, amely az első nemzeti tudományos természetrajz-író, Földi Jánost is lelkesítette: a nemzeti nyelvet diadalra juttatni és kiművelni, a latinizmus jármát lerázni; a megoldás „mikéntje” azonban szakadásra vezetett. Túlbugzgólkodók – köztük elsősorban Kazinczy – azon voltak, hogy a nyelv terén évszázadok mulasztását a legrövidebb idő alatt helyreépíthessék. Ezért aztán természetes fejlesztés helyett mesterséges „szépítéshez” folyamodtak; idegen minták után dolgoztak, anélkül, hogy észrevették volna vagy tekintettel lettek volna arra, hogy törekvésük és a nemzet szelleme között előbb finom repedésnek, majd valóságot örvénynek kell támadnia.

A nyelv terén így valóságos forradalom tört ki. Két tábor keletkezett: egyik az orthológia, a másik a neológ; akár csak a Welfek és a Ghibellinek! A neológok nekiizmosodtak s az uralkodást – mint látni fogjuk – sokáig megtartották. A hatás és visszahatás a szellemi tevékenység összes terén érezhetővé vált, így tehát a természethistóriai törekvésekben is, s a munka előrehaladását érezhetően megnehezítette, mivelhogy a kutatónak, azokon a tárgyi nehézségeken kívül, amelyeket a kutatás terén kellett leküzdenie, még nyelvészeti problémákkal is meggyűlt a baja, amelyeket ki nem kerülhetett, minthogy azok az uralkodó áramlatot alkották.

Hogy ez a körülmény Petényi végcéljára milyen végzetes hatással volt, azt majd alább fogjuk látni.

Most már Petényi életrajzához is foghatnánk, ha e szerény munka elsősorban nem külföldi vendégeinknek volna följánva, tehát oly férfiaknak, kiknek többsége aligha volt abban a helyzetben, hogy viszonyainkkal tüzetesen foglalkozzék, s kik előtt kétségtávol bizonyos kérdések lebeghetnek, amikre felelettel tartozunk, annyival is inkább, mert a megfajtást – saját hazájuk viszonyaiból kiindulva – az összehasonlítás útján úgyis hiába keresnek.

Egyike a főkérdéseknek bizonyára ez: mi volt a fő oka annak a pangásnak, amely a közművelődés terén, és különösen a tudományokén, ezek között pedig leginkább a természetrajz és az egzakt tudományszakokban keletkezett és oly soká érezhető maradt? Hisz Magyarország alkotmánya egyike a legrégebbeknek; hisz Apáczai Csere csak egy évszázaddal ifjabb Gessnernél, hiszen az első állattan, ásványtan és növénytan, sőt a Nyulas-féle igen jóra való vegytan²⁹ is amaz idők szülötte volt, amelyekben maga az előrehaladott nyugat sem igen alkotott különbséget.

A felelet erre igen egyszerű: Magyarország, mint állam, sokáig nem volt öncél, 1848-ig a jobbágyság láncait nyögte; sőt még a jogegyenlőség proklamálása után sem lehetett öncél, mivelhogy a szabadságharcban elbukva, újabb nyomásnak esett áldozatul.

A nemzeti művelődésnek minden főintézete: a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Természettudományi Társulat s a többi mind, kizárólag hazafias buzgalomból eredtek, mégpedig jórészt az uralkodó hatalom akarata ellenére, az államvagyonból támogatást nem nyerve!

A viszonyok jobbrafordulása legújabb keletű. Állam és társadalom, bár nem teljesen, de mégis bizonyos fokig öncél gyanánt működnek a közművelődés nagy munkáján is. Sokat kell építenünk, még többet alkotnunk, hogy azt a közt, azt az úrt, amelyet a viszonyok kedvezőtlen

volta ránk kényszerített, kipótolhassuk.

Petényi az időknek e jobbrafordulását nem érthette meg. Térjünk immár életrajzára.

Petényi élete

A 18. század utolsó esztendejében, mégpedig 1799. június 30-án Petényi Gábornak, a lutheránus papnak és földbirtokosnak, a hivatalársai közt kiváló orientalistának és exegetának egy fia született, ki a keresztségben a János Salamon nevet kapta.

A derék lelkipásztor otthona és hivatala akkoriban Nógrád megye Ábe-Lehota helységébe volt, mely csaknem teljesen lutheránus s valamikor tiszta magyar is, Petényi születésekor azonban meglehetősen eltótosodott volt, úgy, hogy Petényi Gábor a pap, isten igéjét tót nyelven hirdette.

A Petényiek régi autochton nemzetsége valószínűleg Alsó-Petényből és Felső-Petényből, egyik ága pedig Pusztá-Petényből veszi eredetét. Az említett helységek elseje arról nevezetes, hogy a legnagyobb magyar törvényismerő, Werbőczy István hamvait fogadta nyugalomra. (...)

Ábel-Lehota, a mi Petényink szülőhelye, bölcsője volt egyszersmind Mikoviny Sámuelnek is, ki hűséges barátja és munkatársa volt Bél Mátyásnak, a Bécsben nyomtatott 'Notitia Hungariae novae historico-geographica 1735–1742' méltán híres szerzőjének.³⁰

Ha még azt is hozzátesszük, hogy a Petényiek, mint talán rokonai a hős Petneháznak – ki Budavára törökjárom alól való fölszabadítása alkalmával nevének halhatatlan dicsőséget szerzett –, e fényes fegyvertény kétszázados évfordulójának ünnepén az utódok sorában szintén részt vettek, úgy mindez bizonyíthatja, hogy a származás földje és sarjadéka egymáshoz méltó volt.

Bár nem oly nagy és élesen szembetűnő mértékben, mint Németországban, hol De Candolle – a nagy botanikus – tanúsága szerint a protestáns papságnak az ismeretek, különösen a természetrajziak fejlesztése körül külön érdemei vannak, de érezhető e viszony Magyarországon is, azzal a különbséggel azonban, hogy a művelődés általános és szakszerű fejlődésében, mégpedig nemzeti szellemben érte, a főérdem az ev. ref. papságot illeti; holott Németországban az ág. ev. felekezet papságáé az első hely s oly föltűnően az, hogy De Candollet a híres vizsgálat megtételére bírta.

A másik különbség az, hogy noha Magyarországon a katolikus vallást államvallásnak, tehát a hataloménak tekintették, mindamellett hierarchikus elemeinek zöme mindig magyarélmű volt, miért is azokhoz a férfiakhoz, kik a kultúrát nemzeti szellemben ápolták, számos tudós sorakozik, ki egyszersmind katolikus lelkész is volt.

A vallásoknak magyar népies elnevezése és megkülönböztetése igen érdekes és jellemző: a közönséges ember a kálvinista vallást „magyar vallásnak” nevezi; a lutheránus vallást „szász vallásnak”, minthogy az erdélyi és szepességi szászok ahhoz tartoznak; a görög keleti vallást pedig „oláh vallásnak” mondja.

Az első vallásfelekezethez csaknem kizárólag magyarok, a másodikhoz németek és tótok, a harmadikhoz oláhok tartoznak; a katolikus vallást a nép máig is „uralkodó” vallásnak tekinti.

A tudományoknak protestáns papok által való művelése nálunk sokszorosan más okra is vezethető vissza, mint például Németországban. Az a szikra, amely a tudományok iránt való szeretetet lángra lobbantotta, gyakran külföldről, az előrehaladott nyugatról származott hozzánk. A szigorú önkormányzattal bíró protestáns hitközségeknek oly stipendiumaik voltak és vannak, amelyeknek elnyerése külföldi egyetemek látogatásához volt és van kötve. A tanítói, avagy lelkési pályára jelöltjének meg kellett és kell a vándorbotot ragadni, német, holland egyetemeket fölkeresni, s csak amidőn ennek sikerrel megfelelt, volt és van kilátása, hogy hivatalt és méltóságot nyerhet. Ez a bölcs szokás mindig gyümölcsöt termelt. A jelölt

erudícióra tett szert, s azonfelül nemzete nagy hátramaradásának tudatára ébredt. Csoda-e, hogyha itthon, hivatalos álláshoz jutva, azon volt, hogy a hátramaradást buzgó törekvéssel enyésztesse; csoda-e, ha – nemzete kisebbségének teljes tudatában – a hatást nem az újabb és régibb fajtájú tudósok exkluzivitásától, hanem már a régi időkben is az általános, főképp pedig a nemzeti alapra fektetett művelődéstől remélte, s így a nemzeti, demokratikus iránynak hódolt meg?

Amint tudjuk, Apáczai Csere János külföldön járta a teológiát, Miskolczi nemkülönben, úgyszintén Gáti és több mások. Katolikus részről Molnár Ker. János említendő, aki már 1783-ban természetrajzi tankönyvecskét írt, amelyben Linné rendszere különösen méltatva volt.

A magyar származású, de tótira utalt orientalista és exegeta, Petényi Gábor is külföldről hozta nagy tudományát. A minden szépet felölélő szellem a hazafiúi érzülettel egyetemben otthonos volt a szegény Ábel-Lehota helység lelkészlakában. Mert a helység szegény volt és maradt máig is, minthogy földje köves és sovány. A magyar statisztika atyja, Fényes Elek úgy jellemzi e tájat, hogy ott a rétek évenként csupán egyszer kaszálhatók.

Tudjuk, hogy Petényi J. Salamon az első oktatást zsenge gyermekkorától fogva atyjától nyerte, hogy az állatok iránt piciny korától kezdve valóságos szeretettel és odaadással viseltetett s ápolásukat egész szenvedéllyel gyakorolta. A ház és udvar minden arra való zugának megvolt a maga állatja. A kis Petényi kedvenceit híven és kitartóan védte, ápolta. Az öreg lelkész pedig fiának e hajlandóságát örömmel istápolta; a pásztorokat, kik madarat, vagy másnemű állatokat vittek neki, megjutalmazta.

A kis Petényi a korabeli gyermekek társaságát kerülte s a gyermekjátékok iránt semmi hajlandóságot sem mutatott.

Látni fogjuk, hogy e korán nyilatkozó hajlamok a jövő életirány csírái voltak. Az alkotás – de a szenvedések csírái is! Az állatkedvelő gyermekből zoológus lett; a korán nyilvánuló madárszeretet ornithológiára vitte; az állatoknak kis jótévője és védelmezője írta meg mint férfi a legelső állatvédelmi értekezést; az egykori kis félrejáró mindvégig nőtlen ember maradt, híve lett a magányosságnak – közönséges halandókkal szemben csaknem a visszautasításig az –, tanítványai és zoológiai levelezői iránt azonban annál ragaszkodóbb, odaadóbb és áldozatkészebb.

A gyermek Petényi később a losonci elemi iskolát látogatta, melyet élte kilencedik évében a besztercebányaiával cserélt föl.

Kubinyi Ferenc, Petényi első életleírója³¹ – s hozzá még régi, fiataalkori barátja is – följegyezte, hogy Petényi besztercebányai útját egy teljesen szelídített mezei nyúl társaságában tette meg. A nyúl mindent evett, még húsféléket is. Ezt az állatot pártfogójának és tanítójának, Koch Frigyesnek ajándékozta.

A felső-magyarországi protestáns tanintézeteknek akkoriban többféle sajátságaik voltak, amelyeknek keletkezését és fejlődését ma már kimutatni csak nagyon nehezen, vagy éppen nem is lehetne. Ezek a sajátságok leginkább a tanulók bizonyos szenvedélyeiben, kedvteléseiben nyilatkoztak, mely szenvedélyek azután az adott intézetben úgyszólván öröklődtek, erős hagyományokká váltak. Annyi azonban biztosra kimutatható, hogy ezek a szenvedélyek ritkán keletkeztek az oktatás nyomán, mert hisz pl. a természetrajzi oktatás e század elején a legtöbb tanintézetben vajmi gyarló volt; sőt akadt nem egy oly intézet is, amelyben a tudománynak ez ágy teljesen ismeretlen vala. És mindamellet – még a másodsorban jellemzett intézetekben is – a tanulók gyűjtésre adták fejüket; majd csigákkal, majd kövekkel, majd ismét pillékekkel, bogarakkal, végül madártojásokkal bibelődtek. A besztercebányai tanulók között a tojásgyűjtés járta, s mint nagy szenvedély, a kis Petényit is megragadta, mégpedig oly hatalommal, hogy többé soha el se eressze. Tehát nemcsak hasonlat, ha mondják, hogy Petényi az ornithológiát „ab ovo” – mert csakugyan a tojásokon kezdte.

Petényi itt a Kubinyiakhoz – Ferenchez, későbbi biográfusához, és Ágostonhoz, ki később,

mint a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, elöljárója lett – csatlakozott; akkoriban a két Kubinyi buzgó tojásgyűjtő volt. Petényi törekvése azonban rögtön céltudatossá vált, amennyiben ő nem a sokat, hanem a sokfélét kereste, s ebből tanulságot is merített. A vidék összes madárfajainak tojását bírni, a madarakat ismerni, népies elnevezésüket kinyomozni, ez volt mindenek előtt vágya, törekvése. Jegyzeteiből kitűnik, hogy ez a szenvedély egész a vetekedésig fokozódott, hogy Zólyom megye városaiban több rendbeli tojásgyűjtemény keletkezett és versenyzett. Petényi ezek közül tizenegyet sorolt föl.

A selmebányai iskolába költözve át, már nagyon jelentékeny tojásgyűjteményt vitt magával. Itt tavasz kezdetétől nyár közepéig szorgalmasan rándulgatott ki s végül iskolatársaiból egyesületet alakított, mely neki a gyűjtésben kezére járt. Rövid időn a vidék összes madarászait ismerte, kedvencei tulajdonságait kifaggatta belőlük; de eleven madarak tartására soha sem adta fejét; sőt ezt mindenkor rosszalta is.

Csak az árva madárfiókák alkották meg nála a kivételt; azok, amelyeknek szülőit a madarászok elfogták: ezeket az istenadtákat fölnevelte, s aztán szabadon bocsátotta. Kutatásai közben az úgynevezett kamarai erdőkben nehézségekre bukkant. A fölügyelő személyzet elébe állt, sőt kiutasította. Ezeken úgy fogott ki, hogy a giesshübeli főerdésznek fölajánlotta gyermekeinek díjtalan oktatását, de az alatt a föltétel alatt, hogy ő ezért a kamarai erdőkben szabadon gyűjthessen és kutathasson. A főerdész ráállt s az alig tizenöt éves Petényi a gimnáziumtól Giesshübelig vezető hosszú utat oda és vissza mindennap bejárta, azon felül minden valamiképpen alkalmas időt fölhasznált arra, hogy az erdőbe fusson, hol azután a bokrok között bujkálva s a forrásoknál leselkedve a madarak viselkedését szorgosan figyelte.

Így szerezte meg a tojásoknak, a madaraknak s végül ezek életmódjának ismeretét, minden tanítás, minden irodalmi segítség nélkül. Első életrajzírói szerint bizonyos büszkeséget talált abban, hogy a madarakat s tojásaikat iskolatársai közt legjobban ismerte, s hogy másoknak hibás adatait helyre bírta igazítani.

Az elzárkózás hajlama itt sem hagyta el s csak kevés rokon lelkületű barátot tartott méltónak magához. Sohasem játszott, s minden vigalmat került, még a tanuló ifjúságnál akkoriban különösen dívó tavaszi multságokat – úgynevezett majálisokat – is.

Folyvást a bokrokban bujkált, hogy tollas kedveseit követhesse, szemmel tarthassa.

Tizenöt éves korában hallgatott először egy kevés természetrajzot, mégpedig Severlai tanártól. S ekkor történt valami, ami kis ornithologusunk gondolkozásmódját épp oly éles, mint dicséretes módon jellemzi. A majális beköszöntött, Petényi nem vett részt benne; sőt néhány barátját is rábírta, hogy elmaradjon.

A kis társaság az egész napot kutatásnak és gyűjtésnek szentelte, ami Severlai tanárt mód nélkül elkésérítette, s el is határozta, hogy a kis renitenseket szigorúan kérdőre vonja. Másnap elsősorban Petényit vette elő, és vesszőzésre ítélte. A gyermeket lehúzták; de ez az utolsó percben körülbelül ilyen szavakra fakadt:

„Szent isten! hát miért tanítanak bennünket természetrajzra, miért oktatnak állatok ismeretére, ha az élők megfigyelése büntetendő, vétkes cselekedet!”

A tanítóra ezek a találó szavak mély hatást tettek, annyira, hogy a megalázó testi büntetéstől elállott s Petényi társainak is megbocsátott.

Meg kell adni különben, hogy a gyermek kifakadása nem csak a század elején fönnálló iskolai állapotokra vetett éles világítást, hanem a részben a mostaniakra is illik. A kitömött vagy másképp konzervált lehetetlenségekre támaszkodó száraz, iskolai természetrajz és a szabad természet jelenségei között oly mélység tátong sokszor még ma is, melynek fenekéről a természet életének legfontosabb jelenségeivel szemben a „nevelt ellenszenv”, vastag tudatlansággal párosulva vigyorog felénk. – Még ma is nagyrészt a módszeren múlik, hogy ez másképp legyen.

Itt, Selmebányán kísérti meg Petényit először a preparálást is. Iskolatársai szerint addiglan csak a madarak testtörzsét fejtette ki; a bőrt aztán oly módon feszítette és szárította, mint a

pilléknél szokás. Csak 1816–1817-ben sikerült neki néhány kitömött madarat, szájától elvont pénzen megszerezni, melyeket aztán szétszedett, hogy a preparálásról némi fogalomra tegyen szert. Ezen okulva, néhány példányt csakugyan készített is, de anélkül, hogy a bőrüket méreggel kezelte volna; így a nagy fáradtság később az ábel-lehotai csöndes parókián a molyok és szalonnakukacok prédájává vált.

Petényi Selmezbányáról Pozsonyba került, hogy az úgynevezett bölcsészeti tanfolyamot végezze, s minthogy Selmezbányán némileg ásvány- és növénytannal is foglalkozott, új tanulóhelyén inkább a botanizáló Martiny tanárhoz s még inkább a később oly híressé vált dél-magyarországi floristához, Heuffel Jánoshoz csatlakozott, anélkül azonban, hogy a madarakat elhanyagolta volna.

Különben határozott szándéka volt a teológiát végezni.

Még mielőtt a kenyeret adó pályához vezető tanulmányait megkezdte volna, alig tizenkilenc éves korában meghívást kapott szülőhelyéről, hogy mint lelkész, utóda legyen öreg atyjának, aki hivatalos tevékenysége negyvenedik évét épp akkor fejezte be. Az ifjú Petényi a meghívást nem fogadta el, mert tovább akart tanulni.

A tulajdonképpeni teológiai kurzust Bécsben végezte. Itt vált végre lehetővé, hogy természetrajzi ismereteit szilárd alapokra fektetve, azoknak határozott irányt adhasson.

Igen érdekes a Bécsben való tartózkodásának első napjára vonatkozó visszaemlékezése. Úti- és szobatársa, Geduly azonnal vett egy könyvet, melynek címe: 'Wien und seine Umgebungen' volt. Petényi megérkezésük estéjén azonnal lapozgatni kezdett benne, s véletlenül az udvari múzeum – akkor még császári királyi udvari Naturalien-Cabinet – fejezetére nyitott rá, melynek tartalmát valósággal nyelte. Azonban e nap még csak kedd volt, tehát várni kellett egészen csütörtökig, amikor az intézet nyitva állt; ez volt – mint ezt ő maga mindenkor felhozogatni szokta – a legkeményebb türelempróba, amit valaha elszenvedett.

Mikor végre az oly epedve várt nap rávirradt, valósággal rohant a célhoz, s az ott látottak végképp elragadták. Mindent elkövetett, hogy elismert főbb szakemberekkel érintkezésbe léphessen, s rövid időn annyira vitte, hogy Natterer Józseffel és Jánossal, a később annyira kiváló ichthyológus Heckellel, Neumeierrel és Kollar Vincével, a Naturalien-Cabinet későbbi igazgatójával jött összeköttetésbe. Ezekkel az új ismerősökkel Bécs környékére sűrűn kirándulgatott, szóval mindent elkövetett, hogy természetrajzi ismereteit tökéletesítse. Itt sajátította el végre a madártömés művészetét, melyet később nagy tökéletességre vitt. És itt keletkezett Petényi és Schlegel között az a gyönyörű baráti viszony, amelyet még alkalmunk lesz közelebről is megismerni.

Ez időszak 1824-ig tartott; Petényi ekkor már Brehm apóval állott összeköttetésben s ennek epochális munkája, a 'Lehrbuch der Naturgeschichte aller europäischen Vögel' alapján kutatott és dolgozott.

Ebben az évben hívták meg Besztercebányára tanárnak; így Losoncra és Modorra, végül Nagyszombatra lelkésznek, anélkül, hogy ezen meghívások bármelyikének engedett volna.

Még sok feladat várt rá, melyet csak úgy oldhatott meg, ha szabad és független marad.

Ebben az évben egy nagy utazásra készült, mégpedig Bécstől az akkori török határokig, Pancsovára, s ezt meg is tette. Török-Szent-Miklósnál – tehát az Alföldön, a Tisza mentén – a tűzokok seregeit tanulmányozta, ma már inkább csak apró csapatokban állnak; Kígyós vidékén a nagyon gyakran jelentkező Milvusokat – Korschun Gm. – figyelte; Csabánál Ortyometra pusillá-t talált és figyelt meg. Az utazás egész ősszel tartott s még a télbe is mélyen belenyúlt; ebben az időben figyelte meg a békés-gyulai fácános közelében az Archibuteo lagopus-okat is. Fölkészült az akkori Pestre – ma Budapest – pénzt vett kölcsön, hogy Bécsbe visszatérhessen, s annak természetrajzi kincseiben tovább is gyönyörködhesen, azokat továbbra is hasznára fordíthassa.

Így folyt le az 1825. év is, részben Bécs városában, részben pedig Pozsonyban, mely utóbbi helyen az országgyűlés együtt volt. Ott buzgó képviselők lépéseket is tettek, hogy a

fiatal zoológus természetrajzi utazásait folytathassa. Ebben az évben is kapott meghívást, mégpedig Losoncra, – ahol nyilvános iskoláztatását kezdte volt; – de ismételten megköszönte, mert minden buzgalmát és törekvését zoológiai tanulmányaira irányozta.

Lépéseket tett felekezete szuperintendenseinél és egyháza gondnokainál, hogy eme célra eszközöket nyerhessen; ámde hiába! A Brehm apóval folytatott levelezésből kitűnik, hogy az utóbbi Petényi érdekében a szászországi tudományos körökben igyekezett hatni.

Petényi helyzete szorongatottá vált s így nem maradt más hátra, mint az, hogy régi iskolatársa, Kubinyi Ágoston meghívásának engedve, Videfalvára menjen, ahol egy madártani gyűjtemény alapját veté meg, mely rövid időn minden e tájon előforduló fajt magába foglalt.

Földvály Miklós, az akkori Pest megye előkelő családjának sarja, Petényi volt iskolatársa s fiatalsága dacára egyházának már esperességi gondnoka, 1826-ban Videfalván a gyűjteményt meglátván, elhatározta, hogy Petényit kerületéhez láncolja. Anélkül, hogy Petényit eziránt megkérdezte volna, Cinkota község meghívását – a lelkési hivatal betöltésére – eszközölte ki számára. Földvály keresztülvitte, hogy az alig huszonhat éves Petényi e jelentékeny községnek csakugyan lelkészeül választatott. Petényi a meghívást főképp azért fogadta el, mert annak révén Budapest közelébe juthatott, s ezzel lehetővé vált, hogy a fejlődésnek indult Nemzeti Múzeum természetrajzi és könyvkincseit használhassa.

Cinkota vidéke – akkoriban pusztá homokszivatag – madártani tanulmányokra kevésbé volt alkalmas, s Petényi itt mindinkább a kertművelésre és méhtenyésztésre adta fejét. A népes egyház hivatalos teendői is nem egy akadályt gördítettek az ornithologia útjába, mindamellett Petényi itt is mindent összegyűjtött, ami a környéken található volt s a prozelitákat nagy buzgalommal toborozta. Így nyerte meg Podmaniczky János bárót, később pedig Földvály Miklóst vette rá, hogy gyűjteményt kezdjen – melynek számára ő maga is fáradhatatlanul preparált –, később pedig e gyűjteményhez állandó preparátorról is gondoskodott.

Noha eklézsiája gazdag jövedelmet hajtott, helyzetével mégis elégedetlen volt. Kizárólag a természettudományoknak élni – ez volt vágya, amelyen ébren, úgy mint álmában csüggött. Majd meglátjuk, hogy e vágnak teljesevése szinte ráerőszakolta magát.

Cinkotai papsága idejében fedezte föl Peszérén és Pusztá-Billén a kék vércse tojásait s e madár viselkedését is itt vette tüzetes megfigyelés alá. 1827-ben útra kelt az ország déli része felé s Békéscsabát és Temesvárt érintve, Butyinig nyomult. Szarvas környékén május havában *Tringa subarquata*t és főképp *Glareola*t talált – az utóbbi ott szikes területeken most is otthonos; itteni népies elnevezése: „székicsér”, mely tartózkodásától ered.

Az 1832. évben meglátogatta a német orvosok és természetvizsgálók gyűlését Bécsben. Itt előadást is tartott, egy a majorságnál járványosan pusztító betegséget ismertetve; második előadásában pedig a *Scolopax* – most *Gallinago* – farktollai számának fontosságát – tehát a 14 és 16 tollas alakok előfordulását tárgyalta.

Az 1833. évben beható megfigyeléseket végzett Budapesten, Rákoskeresztúr, Peszér, Apaj környékén. Peszér környékén való látogatásai leginkább a kék vércsét és a gyurgyókát – *Merops apiaster* – illették.

Irodalmi tevékenységének első zsengeje is cinkotai tartózkodása idejére esik, mégpedig 1830-ra, amikor is a kék vércséről és a *Glareola torquata*ról szóló észleletei – Brehm bemutató sorai kíséretében – Oken 'Isis'-ében jelentek meg.

Az 1833. évben döntő fordulat állott be Petényi életében. A cinkotai lelkészségről egész váratlanul lemond s nekimegy a bizonytalanságnak.

Búcsúbeszédében kinyilatkoztatja, hogy továbbra is az Úr szolgája marad, s az isten jóságát, hatalmát és fönségét, melyek a természet jelenségeiben lelik legszebb nyilvánulásukat – jövőre is hirdetni fogja. Ez – az akkori időkben rendkívül meglepő lépés máig sem talált kellő megokolást.

Első életírója, Kubinyi Ferenc szerint, ahogy Petényi nővérét elhelyezte, csupán a

zoológiának kívánt élni, s minden megfontolás nélkül tette meg a vakmerő lépést. Második biográfusa, Toldy Ferenc, a Tudományos Akadémia egykori titkára, e kérdés fölött gyorsan sikamlík el.

Kubinyi Ferenc igyekezete, mellyel e lépést megokolni akarja, az a megjegyzése, hogy Petényinek e tette kedvezőtlenül hatott ismerőseire, sőt „silány élczelődésre” is szolgáltatott alkalmat, azt látszik bizonyítani, hogy a valóság más tényből folyt és ez a tény összes közelebbi ismerősei előtt éppen nem is volt titok.

A becsületes cinkotai parasztok egyszerűen neszét vették annak s megütköztek rajta, hogy papjuk madarakat nyúz és tagol, azokat méreggel preparálja; sőt hogy mindezt egy kutyával is megcselekedte, mégpedig ugyanazzal a kézzel, amellyel nekik az „Úr vacsoráját” osztogatja! Zúgolódni kezdtek; az „Úr asztala” hívók nélkül maradt; a szerencsétlenség megesett és Petényi – ment.

Az akkori idők szellemének és fölfogásának mindez teljesen meg is felel – s a modern forgalomtól kissé távol eső helyeken még ma is elképzelhető – főképp amiatt a kutya miatt!

Igen, az a kutya! Minden utálatosnak e foglalatja! Melynek még a neve is valamennyi sértés között a legmegalázóbb! S mindez csapa háladatosságból azokért a megbecsülhetetlen szolgálatokért, amelyeket ez a – mégis csak – nemes állat az emberiségnek ősidőktől fogva tett; háladatosságból a hűség, a törhetetlen ragaszkodás e megtestesülése iránt, amelyet semmi nyomor soha el nem tántorított; mely nagybecsű tulajdonságaival magát a legszigorúbb s ezért egyszersmind a legszárazabb diagnosztikust, Linnét is annyira meghatotta, hogy tollán a szív melege tört ki, amikor a „Canis familiaris” tudományos jellemzését papírra tette. Igen, a kutya! az, az volt az ok!!

A dolgon azonban már nem lehetett változtatni. Petényi kinyomatta s Cinkotára küldte búcsúbeszédét; maga pedig Budapesten maradt – reménykedni. Modern értelemben úgynevezett „catilina existentiát” kezdett.

Első életírója hajlandó volt és törekedett is, hogy ezt a dolgot más színben tüntesse föl – mint már láttuk is –, csak hogy nem sok eredménnyel; e tekintetben maga Petényi is bizonyos álszemérem nyomása alatt állott, amit leginkább Brehmhez intézett levele bizonyít, melyet utóbbi Petényi érdekében fel is használt, s az 'Isis' nevű folyóirat 1835. III. füzet 231. lapján egy értekezésben közzé is tett. (...) Előre kell azonban bocsátanunk, hogy Petényi az 1834. esztendő, kritikus helyzetének dacára is derekasan használta föl. Hont- és Nógrád megyét utazta be, ellátogatott szülőhelyére, azonkívül Turoplójára, ahol főképp a kúszómadarakat tanulmányozta; különben pedig Budapesten magánzóskodott.

Nemsokára fordulat köszöntött reá. A Nemzeti Múzeum zoológiai osztályának első konzervátora, Jány Pál meghalt; József nádor, a Múzeum buzgó pártolója figyelmét Petényire fordította, s így történt, hogy Petényi – úgy látszik anélkül, hogy ez iránt lépéseket tett volna – 1834. november 16-án az elárvult hivatalt elnyerte, s azt december 4-én el is foglalta. Így végre megtalálta működésének a megfelelő hatáskört, csak hogy az anyagi járulék nyomorúságosan csekély volt hozzá: 400 pengő forint évi fizetés s 80 forint utazási átalány volt az egész anyagi alap.

Ez időben írt Brehm apónak egy levelet, annak egy ismeretlen levelére válaszolva, mely utóbbiban – úgy látszik – Brehm aggódva érintette azt a körülményt, hogy Petényi papi állását bizonytalanra hagyta el. A Petényi válaszából csak úgy áradt a meglegedettség; de e levél más tekintetben is érdekes, mert jellemző.

Brehm apó fönt érintett közlése az 'Isis' című folyóiratban a helyzetnek és Petényi döntő lépésének előadásával kezdődik, úgy, amint azt Kubinyi Ferenc is előadja: mintha ti. Petényi állását a természettudományok iránt való szeretetből hagyta volna el. Azután következik Petényi levelének kivonata, melyben az áll, hogy ő adjunctus Custodis seu Procustos lett a zoologico-politechnikai osztályában, vagyis világosabban: Camerae Productorum Naturae et Artis Adjunctus-Custodis – s hogy Budán, az udvari kancelláriában eskettetett fel. Azt is írja,

hogy a papi méltóságot továbbra is megtartja, hogy a főhercegtől engedelmet kért, hogy Magyarországot s annak provinciáit, helyesebben Szent István koronájának országait tervszerűleg beutazhassa; hogy közelebb érzi magát céljához, az ahhoz vezető helyes utat megtalálta. S itt kifejti a nagy áldozatokat, melyeket azért hozott, hogy magát kizárólag a természet kutatásának szentelhesse; azt is, hogyan utasított vissza minden meghívást, hogyan mondott le minden javadalomról, még az édes szülőanya iránt tartó gondoskodásról is; mi több, még arról is, amit a földi boldogság koronájának neveznek: a családalapításról is! S mindezt a természettudományok és a haza iránt való szeretetből, összes barátai véleményének ellenére! És mindezzel példát akart adni – szerinte többnyire bátortalan – földijeinek, hogyan kell állhatatosnak és önzetlennek lenni, mikor a közjó érdeke úgy kívánja!

De mindez sokkal tudatosabban és sokkal keresettebben van írva, hogysem a lélekbúvár ítélőszéke előtt az igazság színében tűnhetnék föl; különösen az a tétel, hogy anyja iránt tartozó gondoskodásáról is lemondott, bizonyítja, hogy volt valami rejtegetni valója, s hogy a nagy igyekezet hevében eldobta a sulykot. Összes hajlamai, lelkének nagyfokú érzékenysége, érzelmeinek melegsége, mellyel barátai, de főképpen rokonai iránt viseltetett, ellentmondanak ez állításnak, amely – ha való volt volna – sokkal kevésbé a természettudományok iránt való szeretetről, mint inkább rút hálátlanságról tenne tanúbizonyságot. Ez utóbbit azonban őróla, a hálás, szerető fiúról föltenni lehetetlen.

Az igazság az, hogy biz ő a parókiát csakugyan a természettudományok miatt vesztette el; de az okot bevallani nem akarta. Az a kutya okozta az egészet! Nem bírt elég lelki erővel, hogy a megjegyzésekkel, kérdésekkel, a gúnnyal szembeszálljon. A gúnnyal főképp, amely ott, ahol a társaság elemeinek nagyobb része még alig érett, tehát elfogult – nem egyszerre az elviselhetetlenségig zaklató.

Petényi új hivatalában egész lékekkel, teljes céltudatossággal feküdt neki, hogy életfeladatát teljesítse. A Nemzeti Múzeumot mindjárt kezdettől fogva annak a központnak tekinté, amelyből egy magyar természetrajz alapjait kell kiteremteni.

A szegény, földhözragadt Adjunctus-Custodis ornithológiai gyűjteményét – mely akkor 365 darabból állott – szekrényestül a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta s ahhoz még az emlősöknek gazdag sorozatát is – ezek között számos rágcsálót – hozzácsatolta.

Nagy kiterjedésű levelezést kezdett, mégpedig leginkább kül- és belföldi volt iskolatársai-val. Leveleiből az igazi agitátor szelleme árad: serkent, oktat, a természettudományok fontosságát prédikálja, mindenekfölött az ornithológiáét; minden csekélységet megköszön; azokat, kik buzgalmat tanúsítanak, értekezéseiben főlemlíti, megdicséri s tőle telhetőleg támogatja. Forma szerint vándortanító lesz belőle s a föladatot nagyon gyakorlatiasan kezdi: az embereknek a preparálást tanítja, vagyis arra törekszik, hogy tárgyait biztosítsa. Prozelitáinak az akkor még nehezen kapható mesterséges madárszemeket beszerzi. Ahol valódi hajlamot lát, gondoskodik a legszükségesebb irodalmi segédeszközökről is. Apámnál, egykori iskolatársánál – akkoriban pedig breznóbányai kamarai orvosnál – heteket tölt, preparálásra tanítja s mikor a határozott hajlamról meggyőződik, Brehm első 'Naturgeschichte aller europäischen Vögel' című saját példányát engedi át neki, ugyanazt, amelyet magától a szerzőtől ajándékba kapott.

Ez a könyv még ma is birtokomban van. Petényi saját kezűleg ezt írta bele: „Ex libris propriis Joann. Salomonis Petényi 1825. ei Viennam ab ipso Auctore dono missus”; apám keze vonásával pedig ez áll tovább: „Den 16. December 1837 an mich überlassen. Herman.” Ez a munka hosszú éveken át az egész környék ornithológiai orákuluma volt.

Ezt az agitációt egész csöndben, de szakadatlanul folytatja; majd itt van, majd amott; összekötöttetéseket teremt, és mindent elkövet, hogy buzdításainak eredménye, ennek pedig a Nemzeti Múzeum gyűjteményeiben láttatja legyen.

Az 1835. év Petényink életében azért nevezetes, hogy – az akkor még úgynevezett – „Bánság”-ot kétszer utazta be, mégpedig először Vieregg gróffal, azután egyikével a

legjelesebb ornithologusoknak, név szerint Naumannal s az ennek kíséretében levő Neuberttel. Tudvalevő, hogy Naumann utazásának ornithologiai részét a 'Wiegmanns Archiv' kiadta³² s itt hálásan emlékszik meg ama szolgálatokról, amelyeket neki Petényi tett, s melyek nélkül célját el sem érhetne volna.

Ugyanez évben, az imént említett két utazáson kívül még egy harmadikat is végzett, mégpedig Heckellel a Fertő tavához.

A Heckel – ez épp oly rokonszenves, mint derék kutató – és Petényi közötti benső barátságnak köszönhetjük az utóbbinak Magyarország halairól szóló, szorgalmasan és rendszeresen végzett jegyzeteit, melyeket én a magyar halászat könyvében kellőleg méltattam s azután a magyar Természettudományi Társulatnál deponáltam. Az ichthyológia terén Petényinek köszönhető egy új márna-faj fölfedezése, melyet Heckel R. Knerrel együttesen szerkesztett, klasszikus művében³³ Petényi tiszteletére: „Barbus Petényii”-nek nevezett el.

Két évvel később – 1837-ben – beutazza Felső-Magyarországot, mégpedig a Tatra hegységet, Eperjes, Beszterce- és Breznóbánya vidékét, Breznóbányán apámnak Brehm apó első ornithologiai munkáját engedve át – amint fentebb már érintve is volt –, amely cselekedete – mint a levelezésből látni fogjuk – meg is hozta a maga gyümölcseit.

Ez alkalommal meglátogatta Rainert, Tátrafüred fürdőnek nagyérdemű bérlőjét, ki ezen az „észak felé előretolt ornithológiai őrhelyen” sok hasznos szolgálatot tett, többek között némely madárfajoknak átvonulását határozta meg, melyeknek állandó tartózkodási helye különben a Kárpátoktól csak délre, vagy északra, a magyar vagy a szarmata síkságokon szokott lenni. Egyike a följegyzésre méltóbb megfigyeléseknek, melyet Rainer a mi Petényink ösztönzésére tett, kétségtelenül a fekete gólyára vonatkozó, mely madárnak vonuló csapatai évről évre, az oda- és visszavonuláskor, a Kárpátokban bizonyos pihenőhelyeket – leginkább havasi lápokot – kerestek föl.

Rainer vadásza, egy hű, becsületes szepességi gyerek vette észre őszkor a fekete gólyákat, azonban nem bírta őket lövésnyire megközelíteni; mikor gazdájának a kísérletek meddőségét jelentette, Rainer indulatoskodott, ami a szegény ördögöt mód nélkül elkésécskítette; nyomtalanul eltűnik, de három hét múlva csak beállít, mégpedig egy fekete gólyával, melyet Debrecen környékén ejtett el!

Tudta az irányt, amelyben a gólyák elvonultak s követte is pihenés nélkül, míg csak a madarat meg nem kerítette. Rainer egész, 140 madárból és 396 tojásból álló gyűjteményét a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

Egy évvel később – vagyis 1838-ban – Petényi az apaji mocsarakat kereste föl, aztán a Duna szigetségének hajdan klasszikus gém- és kárakarna-tanyáját, Adonyt; végre Ercsít, mely utóbbi helyen – sógora, Tauscher állítása szerint – különösen a fülemilék énekét tanulmányozta, s nem kevesebb, mint huszonnyolc strófában le is írta. Ez a jegyzet azonban, sajnos nyomtalanul elveszett.

Ebben az évben volt Landbecsk Lajosnak – ki később Európával jóllakván, Amerikába vándorolt ki – tanácsadója és vezetője.

Landbecsk értekezéseiből – melyek 1842–1843-ban az 'Isis'-ben jelentek meg – az tűnik ki, hogy látogatásai Erdélyt, az adonyi gémtelpeket, a peszéri erdőt és a Szerémséget illették; mi tudjuk, hogy Petényi pártfogoltjainak mindenét, amivel bírt s amit tudott, rendelkezésükre bocsátotta. Landbecsk azonban oktatójának nevét többnyire elhallgatta.

Két évvel később – 1840 – barátai: Heckel, Hartlaub és ifjabb Natterer társaságában a Balaton tavát kereste föl, ahol szorgalmasan halásztak, Petényi pedig a híres „Fogas” – Lucioperca Sandra – biológiáját hozta tisztába; amellet a madárvilágot is nagy figyelemmel kísérte.

A következő – az 1844. – év a magyar tudományos törekvések szempontjából véve egyike a legfontosabbaknak. A szellemek nagy forrongása, mely már egy évtized előtt a tudományos Akadémia megteremtésében nyilatkozott, most a demokratikus elv felé vette irányát, amely

lehetőleg az egész nemzetnek a művelődésbe való belevonását követelte, tehát az önkéntes csatlakozás lehetőségét tételezte föl. Így keletkezett a magyar – későbbben királyi – Természettudományi Társulat, mely ma Szily Kálmán felülmúlhatatlan szervező működése folytán közel nyolcezer tagot egyesít s különösen az ismeretek terjesztésével és kitűnő magánrajzok kiadásával áldásos működést fejt ki; – és keletkezett a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek intézménye is.

Múlhatatlanul be kellett következnie, hogy a mi Petényink itt fontos szerepet játsszék, s hogy missziójának talaját ne csak keresse, hanem meg is találja.

Petényt itt, ez intézmények szervezése után, fáradhatatlan tevékenységben találjuk: mint választmányi tagot, mint a szerkesztő bizottság tagját és mint előadót is.

A lelkeket lázas sietség ragadta meg; – mintha előre érezték volna a közeledő nehéz időket. Az 1841. évben a magyar orvosok és természetvizsgálók kétszer gyűltek össze. Buzdítólag Oken példája hatott. A mozgalomnak lelke Bene Ferenc volt, aki egy lapidáris rövidségű fölhívást tett közzé, melynek 268 orvos és természetvizsgáló sietett eleget tenni, kik május végén az akkori Pestre gyülekeztek össze; minthogy azonban a szervezkedés azonnal nem sikerült, ugyanazon év szeptember havára még egy gyűlés hivatott össze, s a szervezkedés végre szerencsésen befejeztetett. Ezen a második gyűlésen 212 orvos és természetvizsgáló vett részt.

Akkor vették kezdetüket a vándorgyűlések és tartattak meg minden évben az országnak más-más pontján.

A harmadik gyűlés 1842-ben Besztercebányán jött össze, mely várost Petényi egy lendületes előadásban mint a magyar tudományos ornithologia bölcsőjét üdvözölte. Petényi szerény iskolamestereit és alantas kincstári hivatalnokait itt léptette föl először, kik kiállított gyűjteményeikkel az egész dolgot csinosan kidomborítani segítettek.

Hogy milyen szellem nyilvánult prozelitáinak legtöbbször, azt főképp az az értekezés árulja el, amelyet e gyűlésen előadott. Ez az értekezés mint buzdító irat mestermű számba megy; de a hála forró érzete is áthatja, mely rég letűnt boldogabb idők emlékezetéből fakadt.

Mindjárt a kezdetén azt az ingert ecseteli, melyet a madarak minden időben az emberekre gyakoroltak; a vágyat, amit a gyermekekben ébresztenek s gyakran a szertelenségig fokoznak, amelynek vége a régi latin közmondásban oly világosan van kifejezve: „per pisces et aves multi periere scholares”. A hajlam azonban, szerinte, velünk született.

Aztán rámutat a Szentírás számtalan helyére, amelyek a madarokról dicsérő, magasztaló, oktató és fölvilágosító értelemben szólnak; ezzel felmegy egész Salamon királyig, kiről az Ótestamentumban írva vagyunk,³⁴ hogy ő többek között a madarakat is ismervén, azokat le is írta – csak hogy sajnós, – tette hozzá Petényi – éppen ezek a leíró részek veszttek el... az utókornak pótolhatatlan kárára!

Tisztán látható, hogy bibliai erudíciójával a papokra kívánt hatni. Amit itten idéz, az a biblia madarakra vonatkozó tételeinek valóságos konkordanciája.

Innen egy ügyes fordulattal a tudományos irodalom terére csap át; kezdi pedig az ő Arisztotelésszel.

E részt fejtegetve a természetrajzi íróknak egész sorozatát mutatja be, azokkal az országokkal együtt, amelyeknek ez írók tevékenysége díszére és hasznára vált; a sor Linnétől – e „minden időknél legnagyobb természetvizsgálójától” kezdve – egész a cseh származású Stanekig terjed, mely utóbbinak jelentősége felől nem egykönnyen jöhet tisztába minden ember; egyelőre csak Magyarországot hagyja érintetlenül. A sorozat befejezésül azt mondja, hogy az a nagyfokú tevékenység, mely a természetrajz terén megindult, a madarak új, főképp biológiai momentumainak kimutatását máris megnehezítette s így nem csekély érdem, ha valaki ilyet mégis fel bír kutatni.

Most ismét egy fordulat következik, amellyel Magyarországnak is igazságot szolgáltat. Rámutat, hogy hazánkban az udvar, a kert, a környék madarait ősidőktől fogva ismerik; hogy

a rabmadarak viselkedéseiben gyönyörködnek; sőt még a tudományos méltatás sem hiányzott soha. Hogy ezt bebizonyítsa, egész bibliográfiát közöl, amely a tiszteletreméltó Miskolczi Gáspárral kezdődik (1691) s az 1842. évben megjelent, némiképp ornithologiai színezettel bíró újságcikkkel végződik. Erre azután a külföldi szerzők és folyóiratok következnek, amelyek Magyarország ornithologiai jelenségeire is kiterjeszkednek, így: Oken 'Isis'-e, Wiegmann 'Archiv'-ja, Temminck, Naumann, Brehm stb.

A magyar ornithologiai irodalom értékét elismeri s mint igen fontos alkotó részét egy „Magyar természettudomány történetének” nagyra tartja; de a haladásokhoz mérve elégtelennek találja, főképp azért, mert nem közvetlen kutatásokon alapul; igen helyesen mutat rá az indukción alapuló kutatások fontos, kikerülhetetlenül szükséges voltára, s éppen ennek hiányában keresi okát annak a nagy hátramaradásnak, mely tudományos tekintetben Magyarország és az előrehaladott nyugat között, az előbbinek kárára fennáll. S midőn ebben a helyes állításban kulminál, bizonyosságot tesz egyszersmind arról is, hogy a kor színvonalán áll s hogy őt tetteiben és szavaiban földatának tudata vezérli.

Előadásának végére érve, kidomborítja, hogy Magyarországon ornithologiai tekintetben a tulajdonképpen, komolyan vett tevékenység még csak három évtized óta vehető észre, s hogy ez az zoológiával vette kezdetét. Ezen a nyomon azután visszakérül Besztercebányára, gyermekora zoológiai foglalkozásának színhelyére; ő, immár a férfi, a tudomány embere, hogy nemes törekvésének e szülőhelyét az azt joggal megillető díszes elnevezéssel: „a magyar ornithologia bölcsője” névvel ékesítse.

Aztán egész odaadással bocsátkozik bele ama férfiaknak és cselekedeteiknek felsorolásába, akik a magyar ornithologia mezején működtek; kis és nagy embereket sorol fel, kiket érdemeik szerint igazságosan és buzdítólag méltat.

A hatalmas főurak és nagybirtokosok – mint az Orczyak, Révayak, Brudern bárók s a Csekolicsok, kik Jány Pál konzervátort megpártoltatták; Földváry Miklós után, kinek gyűjteménye a Nemzeti Múzeum birtokába ment át – az apróbb népség következett: szerény orvosok, gyógyszerárosok, erdészek, papok s végül az ő kedves iskolamesterei, ezek között első sorban az öreg és mégis örökké ifjú Rokosz István, ki a saját és övéi szájától a falatot vonogatta meg, hogy a természettudományoknak s a Nemzeti Múzeumnak hasznos szolgálatokat tehessen.

És még csak ezek után kezdi saját tevékenységének eredményét számokban kifejezni. Az ornithologia akkori állása szerint Európára 100 nemet számít körülbelül 531 fajjal, amelyből ő Magyarország ornisa számára 87 nemet, 298 fajjal határoz meg; mégpedig „szárazföldi madarakból” 59 nem, 183 fajjal; „futomadarakból” 2 nem, 3 fajjal – a két Otis és az Oedicnemus; „gázolomadarakból” 23 nem 55 fajjal; végül „úszomadarakból” 13 nem, 56 fajjal. A fajok száma nem vág össze pontosan mivelhogy $183+3+5+56=297$, tehát egy fajjal kevesebb. Ide bizonyosan valamely számadási, vagy sajtóhiba csúszott be. Azonkívül előadja, hogy az onomatológia és szinonimika érdekében 1000 népies madár elnevezést gyűjtött; – ami pedig a legértékesebb – hogy imádott szakmájának mindenütt barátokat és tanítványokat szerzett. És itt ismét a neveknek hosszú sora következik, kisebb nagyobb embereiből az egész országnak, úgy amint azokat utazásai közben fölkereste, buzdította és meg is nyerte.

Petényinek gondja volt rá, hogy az ország különböző részeiben lakó embereket nyerjen meg, mert nagyon is jól tudta, hogy Magyarország ornisáról teljes képet alkotni csak ezen az egy módon sikerülhet.

Ez az értekezés végül egy lelkes fölhívásban csattan, mely körülbelül ezeket mondja: Oh, munkálkodjatok, hogy minden hazafi, hazánknak minden igaz barátja, minden becsületes szív törekvéseink sikeréért dobogjon és érezzen. Hisz valamennyiünknek csak egy édes hazánk van s ebben a hazában miéink az intézetek. Közös kincsünk az egyetem szertáraival; a Nemzeti Múzeum az ő kincseivel; a Természettudományi Társulat az ő gyűléseivel; tieitek az iskolák, és tieitek vagyunk mi, kik kutatunk és gyűjtünk, valamennyien. Tiszteljetek,

ajándékozott meg minket, tegyetek boldogokká vizsgálódástok tudományos eredményeivel, a környezet fontosabb természeti jelenségével, ezeknek népies elnevezéseivel; vagy legalább is figyelmeztessetek alkalmilag azokra! És ha majdan Magyarország ornisanak mezején érdekes megfigyelést tesztek: ha a madárvilág tanulmányozása lelketeket gyarapítja s a szív e fölött örömet érez, ha a fül a madárság énekében, a szem színpompájában váltig elgyönyörködött; ha az ornithologia igazi hasznait élveztetek s ennek a szép tudománynak bárhol egy barátot, vagy pártfogót szerezhetetek: akkor emlékezzetek Besztercebánya nemes, vendégszerető, a tudományok iránt buzgón érdeklődő városára s hangoztassátok velem együtt: a magyar ornithologia bölcsője sokáig éljen!

Körülbelül ez volt tartalma az 1843. évi értekezésnek, mely bizonyosan híven és szépen jellemzi a kort, úgy az embert is. Petényi lelkében meleg érzés lakozott s amit tett, céltudatosan tette, követve az arany mondás intelmét: „quid quid agis, prudenter agas et respice finem”.

Kubinyi Ágoston ezen a gyűlésen díjat tűzött ki e kérdés megfejtésére: hogyan van az, hogy az őserdők vágásait már a vágatás első évében is növények borítják, melyeknek magvait a madarak oda nem hordhatták?

A díjat Petényi nyerte el, mégpedig a növényvándorlás okainak és feltételeinek alapos kifejtésével. Ezt a díjjal koszorúzott értekezést Temesvárotnak, a negyedik vándorgyűlésen – 1843 – olvasta föl; ezenkívül beszélt még Magyarország emlékeiről is.

A Természettudományi Társulat Évkönyvében egy évvel később egy értekezése jelent meg a magyarországi ornis ismeretének haladásáról.

A temesvári vándorgyűlés sikerén felbuzdulva, Kubinyi Ágoston egy második díjat tűzött ki oly témának megfejtésére, amely addig Magyarországon még érintve sem volt, annál kevésbé tárgyalva. Ez az állatvédelem kérdése s az állatkínzás megakadályozása módjának keresése volt.

Az a csíra, mely hajdan a gyermek kedélyében fejlődésnek indult s a gyermeket főképp az elhagyott, elárvult madárfiak oltalmazójává avatta, hatalmas fává erősödött, amely gyümölcsözött is. Petényi ezt a második díjat is megnyerte egy értekezéssel, amelyet az ötödik – 1844 – vándorgyűlésen, Kolozsvárotnak adott elő.

S ami még ennél is több! Petényi a díjat – még Temesváron – hat arannyal szaporította volt; minthogy pedig Kolozsvárotnak az egészet ő nyerte el, felét egy állatvédő-egyesület alapítására adományozta, a másik felét pedig díjul tűzte ki a következő pályakérdés megoldójának: Miféle befolyása van a természettudományoknak a nemzet szellemi haladására?

Ebben az évben, a vándorgyűlés alkalmával beutazza az akkor még külön álló erdélyi fejedelemséget, hol barátja és tanítványa, Stetter F. V. az ornithologia terén fáradhatatlan tevékenységet fejtett ki.

Ennek az utazásnak eredménye a prozeliták hosszú sora s egy értekezés volt, mely Erdélyt zoológiai szempontból tárgyalta. Ez utóbbi a hatodik vándorgyűlésen, Pécsen – 1845-ben – adta elő.

A legközelebbi – VII. vándorgyűlésen, 1846-ban, mely Kassán kezdődött és Eperjesen folytatott – az előadásoknak egész sorozatával lépett fel, úgymint: a *Muscicapa parva* és a vakondok különös tulajdonságairól. Végül egy felhívást tett közzé, mely a végkiáltáshoz közel álló bölényt és a hódot veszi védelmébe. A bölény, fájdalom, akkor már ki volt irtva. Az utolsó állítólag 1814-ben esett el.

Ez a folytonos tevékenység, amelyen kívül a Nemzeti Múzeum gyűjteményének konzerválását és gyarapítását is folytatta – mégpedig minden segítség nélkül – a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét végre ráirányozta, és 1846. december 18-án levelező tagjául meg is választott.

Mint akadémikus a magyar orvosok és természetvizsgálók VIII. vándorgyűlésén – mely

1847-ben Sopronban ülésezett, s melyet fényben megközelíteni máig sem sikerült – élénken részt vett.

Nemcsak hogy a magyar orvosok és természetvizsgálók színe-java gyülekezett ott össze, hanem a külföld is igazán fényesen vett részt. A tagok száma 483 volt.

Eszterházy Pál herceg volt az elnök; a külföldiek sorában első helyen Bonaparte Lucian, Canino hercege tündökölt, aki előadást is tartott; ott látjuk Kollárt, Heckel Jacobot, Natterer Jánost; ott van Wittelshöfer, Skofitz, Hauer Ferenc, Hörnes Móric, Auersperg Ágoston herceg tábornok, Doblhoff báró, a svéd Magnus Huss Stockholmból, s több mások. A mi akkori entomológusunk, Ocskay báró, kinek Toussaint de Charpentier egy Odontura fajt – Barbitistes Ocskayi – dedikált, aki azonkívül egy Stenobothrus fajt is – crassipes Ocskay – fedezett föl és irt le, itt szintén buzgólkodott. Nem kevésbé a mi Petényink is, ki két előadást tartott: egyiket a gyűjtésről és gyűjtőkről, a másikat pedig a tojásgyűjteményekről.

Az uralkodó hangulat emelkedett volt; mintha az emberek sejtették volna, hogy Magyarország rövid tavaszára hosszú, szomorú tél fog következni!

E vándorgyűlésnek iratai csak teljes tizenhat év leforgása után, 1863-ban jelenhettek meg, mely idő alatt igen sokan azok közül, kik Sopronban ama fényes gyülekezésben részt vettek – a csaták véres mezején áldozták életüket – s még többen a természet örök törvényének adózva hagyták el az élők sorát. Az utóbbiak közé tartozik a mi Petényink is! De tartsunk sort.

Az 1848. év beköszöntött. A társadalom feszültsége legmagasabb fokát érte, csak egy leheletre volt szükség, hogy a kitörés bekövetkezzék. A lehelet helyett azonban Franciaországból és Bécsből a forradalom híre, tehát vihar érkezett s természetes volt, hogy ennek Magyarországra is óriási hatással kellett lennie.

Március 15-e a sajtószabadságot egy csepp vér nélkül szülte; a kiváltságos osztály előjogairól önként mondott le; a feudalizmusból az alkotmányba és a parlamenti rendszerbe való átmenet egészen békésen ment végbe. Hogy miféle okok voltak azok, amelyek Magyarországra a szabadságharc véres küzdelmét ráerőszakolták, annak tárgyalása nem tartozik ide. E kis vázlat feladata csupán csak annyi, hogy annak az életnek némely mozzanataival megismertessen, amely akkoron főképp a mi Nemzeti Múzeumunk körül keletkezett és fejlődött.

A remek oszlopcsarnok, a nagy lépcső s ennek kőkorlátja volt a népgyűlések legkedveltebb s leglátogatottabb helye. Magyarország halhatatlan lírikusa, a szabadságharc Tyrtaeusa, Petőfi Sándor nem egyszer emelte fel itt lelkesítő szavait!

Az alatt pedig az ornithologus Petényi az épületben levő dolgozószobájában akadémiai székfoglalóját írta, melyet 1848. július 3-án elő is adott. A sólyomról és solymászatról értekezett.

Egy futó pillanatra a szép remény rózsaszínében tündöklött minden. Szébb kor hajnalpírjának véltük az események folyását. Azonban arasnyi idő után már a háború borzalmi száguldanak Magyarország területén. A következő év elején a győzelem a magyar szabadságharc zászlóihoz látszott szegődni; de aztán a Nap vértengerbe áldozott le. Magyarországra a mérhetetlen gyásznak éjszakája borult; legnemesebb erői törve voltak. Még a tudományos intézetek kapui is bezárultak...

A Nemzeti Múzeum büszke fala e nehéz időkben gyakorló csapatok lármáját verte vissza; az udvarokon csapatok táboroztak. Hentzi tábornoknak egy Budavárból átröpített bombája a nemzet kincstárának közvetlen közelében robbant szét; a borszeszbe rakott gyűjteményt csak a kedvező véletlen mentette meg a kozákok szomjúságától, mely csak akkor csillapodott le, amikor egy üvegben eltéve emberi korcs-szülöttet ismertek fel.

Igazgató, kusztoszok és a szolgaszemélyzet – sokszor hónapokon keresztül minden fizetés nélkül maradván – angolna módjára siklottak, alkalmazkodtak, csak hogy az intézetet fenntartsák, ami sikerült is; de éppen mert ez sikerült és ők hivatalukban megmaradtak, százan meg százan kapaszkodtak beléjük: üldözöttek „proskribáltak, kompromittáltak” – s a jó ég

tudja miféle üldözöttjei és megkülönböztetései az abszolutizmusnak.

A legelső, amit az erőszak az országban véghezvitt, az összes fegyverek elkobzása volt. Petényi ornithologus tanítványai egyszerre csak fegyver nélkül maradtak, s fájdalmasan néztek nem egy szárnyas ritkaság után – tehetetlenül.

A Petényihez ebben az időben intézett levelek két dolog körül forognak: megkegyelmeztetés és fegyverpasszus! Előttünk csaknem hihetetlen, milyen kínos, keserves eljárás kellett annak keresztül mennie, aki fegyverpasszusra akart szert tenni.

Ennek a korszaknak már kezdetéből is alig van valami meghatóbb emlék, mint az a levél, amelyet az ornithologus Stetter Petényihez írt, s amellyel később majd megismerkedünk.

És 1850-ben Petényi mégis értekezik a kakukkról s a *Carpodacus roseus*-ról; egy évvel később a *Spalax typhulus*-ról; azután már csak palaeontológiai jelenségekről.

Életereje s azzal együtt teremtetehetsége is hanyatlani kezdett. Némi változatosságot még Cochrane Archibald nyújtott neki, kivel madártelepeket látogatott meg; ezenkívül egy németországi út, ahol Brehm felhívására – kinek Alfred nevű fia révén komája volt – hozzá Naumann és E. Baldamus biztatására is, a német ornithologusok gyűlésén részt akart venni, anélkül, hogy célját elérhette volna, mégpedig a „passzus” hiánya miatt. Azonban – minden valószínűség szerint – mégis ott volt Renthendorfban Brehmnél; Diebzigben Naumannál pedig biztosan megfordult, amint ez E. Baldamus leveleiből majd kiviláglik.

Innen kezdve életét betegeskedve vonszolta tovább. Karlsbad forrásainak évenként való fölkeresése nélkülözhetetlen föltétellé vált s a betegség nyomasztó, elkeserítő hatással volt egész lelkületére, amit még az is fokozott, hogy az újabb áramlat, ti. az, amely a leíró zoológiában az „empirikus módszer” mester-címet viseli – többé nem értette őt meg; mint ahogy ezt okaival együtt még tárgyalni is fogjuk.

Közte és némely társa között sűrűlődések támadtak; nagyfokú ingerlékenység vett erőt rajta. Ez időszakban az elégtelenség, nem egyszer a féktelenségig menő epés indulatosság vett erőt rajta. A beteges ingerlékenységet ellenfelei nem mindig nézték el neki.

Külföldi barátai, különösen Brehm – mindenekelőtt pedig E. Baldamus – ez utóbbi 1847-ben Naumann ajánlatával ellátva, Budapesten felkereste, jegyzetkincseit látta, őt magát pedig tisztelni tanulta – ezek tudták, hogy íróasztalának fiókja ornithologiai följegyzések kincses ládája, amely csupán csak szerkesztésre vár, hogy az ornithológiának nagy s főképp az akkori időkben igen fontos szolgálatokat tehessen. Annál inkább sürgették tehát a kiadást, minél bizonyosabbak voltak abban, hogy Petényi egészsége meg van támadva, hogy élete fogyva fogy!

Amint látni fogjuk, Baldamus határozott és elfogadható ajánlatokat tett neki, Petényi meggyőződését azonban nem bírta megingatni, mely abból állt, hogy neki hazafiúi kötelessége mindenekelőtt nemzete művelődését megszolgálni, művét tehát mindenekelőtt magyar nyelven közzé tenni.

Egész lelkével ragaszkodott e meggyőződéséhez; az anyag együtt, a terv készen volt; de a véghezvitel – erre az élet még hátralevő része már nem futotta! főképp, ha meggondoljuk, hogy gyűjtése a magyar nyelvharc idejével esett össze, a német ornithologiai irodalom befolyása alatt állott, jegyzeteit tehát német nyelven készítette s a szükséges magyar szókincshez az anyagot még csak összehordogatta!

De még ebben a szomorú állapotában is az ornithologia agitátora maradt, ki az embereket – ha szabad így szólni – röptében hódította meg, magához s szakmájához bilincselte. Beteg társai, kikkel Karlsbadban ismerkedett meg, azonnal meghódoltak neki. Bizonyos Diaconus gróf, Zinken báró és mások levelei a legnagyobb becsülésről és ragaszkodásról tesznek tanúságot s ezekből az iratokból tisztán kiviláglik, hogy Petényi vonzó előadása volt az, amely a természet jelenségeihez, főképp pedig a madárvilághoz fűződve, a hallgatóságra bűvölő hatással volt.

Hogy a szóval bánni és hatni tudott, azt kétségtelenül a teológiának, de még sokkal inkább

lelkülete mélységének köszönhette.

Az 1855. évben Karlsbadot elmulasztotta; egészségének látszólagos javulása téveszthette meg. Régi baja csakhamar teljes erejével ragadta meg, odaszegezte az ágyhoz, melyet élve többé el sem hagyhatott.

Hosszú, kilenc egész hétig tartó súlyos szenvedés után, 1855. október 5-én halt meg. Papírjait utolsó szavával a Magyar Tudós Társaságnak hagyta.

Ezek történetét már ismerjük.

Petényi a budapesti köztemetőben nyugszik. Barátai és tisztelői szerény emléket emeltek hamvai fölé, amelyen a Székács József szuperintendenstől eredő felirat szerint az áll, hogy az Úrnak és a Természetnek papja volt; hogy az Úrnak élete tavaszát áldozta föl s azért üdvösséget nyert; a természetnek életnyarát ajánlotta föl és nyomort aratott; az Úrnak imáit hozta áldozatul, a természetnek – önmagát.

*

Petényi gyermekkorában a nagy európai reakció, a szent szövetség idejére esik, amely az ő hazájára is visszahatással volt. Küzdelmei – mint magasra törő szellemé s Magyarország tudományos természetrajzának apostoláé – összeesnek népének nagy, nemzeti, politikai, társadalmi és művelődési átalakulásának előkészítő időszakával, tehát egy nagy forrongási idősakkal. Életének vége a megújult reakció nyomása alatt következett be, melynek minden törekvése nemzetének legnemesebb ösztönei ellen irányult.

Egész életfolyása ezért szükségképpen folytonos küzdelem volt, oly harc, amely még a magában szerény sikerre is a nagyság bélyegét nyomja rá s még külön megszentelést is nyer, mihelyt számba vesszük, hogy e küzdelem rugója ama nemes hazaszeretet, amely amidőn az emberiség haladásának nevében, a magasztos cél elérhetésére a helyes utat kiválasztja és követi egyszersmind hazájának, nemzetének is nagybecsű szolgálatokat tesz.

Mindezt tekintetbe kell vennünk, ha helyesen akarjuk megítélni, vajon Petényi kötelességének teljes mértékben megfelelt-e.

Madártani kutatásairól³⁵

(...) Petényi kutatásainak értékéről az a körülmény tanúskodik, hogy a megmentett töredékekben a madár-biológiának oly kincse rejlik, mely ma is teljes értékű és hogy a nagytehetségű és lelkes kutató számos oly ténynek megállapítója, amely irataiban rejtve maradt, amelyet későbbi időben más kutatóknak föl kellett fedezni. Amit Petényi annak idejében Németországban szétszórtan kiadott, az, mint teljes értékű anyag bevétezt Naumann most megjelenő jubileumi nagy kiadásába. Kutatásainak legbecsesebb részét azonban az alakok és az életmód beható ismertetése alkotja, amelyet Kleinschmidt a sólymokról szóló értekezésében³⁶ az egzakt kutatás korából jövő üdvözlételnek mondott. És valóban! Petényi megmentett töredékeiben is akadnak felülmúlhatatlan szépségű és becsű madárelképek, melyek annál becsesebbek, minthogy oly korszakból származnak, mely örökre letűnt, mert a kulturális haladás az összes viszonyokat megváltoztatta! Grossinger szava: „Amplissimum est Hungaria Aviarium” ma már nem áll!

Ezeket tudva, előttünk terem az a kérdés: mi okozta azt, hogy Petényi becses anyagát nem értékesítette?

Mi magyarok tudjuk és érezzük az okokat. Jól tudjuk, hogy a helyes felelet csak úgy adható meg, ha Petényi legbensőbb lényén kívül számba vesszük a magyar művelődés evolúcióját abban a korban, amelyben Petényi működött, és nem feledkezünk meg azokról az erőszakos elfojtásokról sem, amelyeknek legsötétebb időszakában meghalt.

A teljes feleletet ezekre nem adhattam meg Petényi életrajzában, melyet 1891-ben a II. Nemzetközi Ornithológiai Kongresszus alkalmával írtam,³⁷ nem tehettem némely még élő kortársának érzékenysége miatt. Ezek most már mind elköltöztek az élők sorából s így a felelet megadható.

Petényi születése a 18. század utolsó évébe – 1799 – esik s azt jól tudjuk, hogy akkor a magyarság szelleme a nagy francia forradalom löktetésétől érintve volt. A szellemek nemzeti tudatra ébredtek és észrevették a nemzetnek kulturális hátramaradott voltát. Ebből a tudatból kelt az a meggyőződés, hogy a tudományt nemcsak önmagáért kell művelni, mert annak az is feladata, hogy eleven hatást gyakoroljon a nemzet egyetemére, hogy annak szellemét kifejlessze.

Márpedig mindaz, ami abban az időszakban Magyarországon kulturális jelentőséggel bírt, a klasszikus műveltségben, a latinításban gyökerezett, mely a mély és széleskörű hatást kizárta és a művelődést is úgyszólván rendek privilégiumává tette; a „misera contribuens plebs” tömegét pedig majdnem teljesen elhanyagolta. Mindaz, amit a művelődés az alsóbb rendből mégis felölelt, mindannak a működésében le kellett mondani anyanyelvéről, egy holt nyelv, a latinítás javára. Az a nemzeti nyelv, amelyen a kiválasztottak és leginkább csak az alsóbb rendűekkel mégis közlekedtek, inkább csak egy, latin terminológiával megrakott kisegítő eszköz volt, arra szánva, hogy a művelődésből kizárt elemekkel egyáltalában érintkezni lehessen.

Nagyban és egészen ez volt az állapot. Hogy azonban mindenkoron akadtak szellemek, akik a nemzeti művelődés eszméjétől át voltak hatva és ebben az irányban szűkebb körben működtek is, az természetes és nagyon érthető azok szemében, akik a nemzet nagy, a történelmi tudatban gyökerező önértékét ismerik.

A 18. század legvégén a nemzeti tudatra való ébredésből fakadó kijózanodás szülte azt a meggyőződést, hogy az igazi, mélyre és széles körre kiható művelődés csak akkor veheti foganatos kezdetét, hogyha annak közvetítő közege és ápolója magában a népben gyökerezik, vagyis ha a közvetítő és ápoló a nemzet nyelve maga.

A 18. század végén és a 19. század elején ez a meggyőződés magyar nyelven írott művekben öltött testet. Zay orvosdoktor egy nyelvi és tárgyi tekintetben kitűnő ásványtant bocsát közre; Diószegi és Fazekas szerzik és kiadják a még ma is becses ‘Debreczeni Fűvészkönyv’-et, tulajdonképpen botanikát Linné rendszere szerint; Földi kiadja, mint természethistóriájának első darabját az ‘Állattant’, szintén Linné rendszere alapján. Ezek a férfiak másokkal együtt, feladatuk tiszta tudatában alkotnak: gyűjtik és alkalmazzák a népnyelv nyújtotta anyagot is.

Ez a remek felvillanás azonban nem győzött.

Igaz, hogy mindig a nemzeti előhaladás vágyától ösztökélve és szem előtt tartva a hátramaradottságot, győzött az az áramlat, mely a nyelv pallérozását, szépítését tűzte ki fő céljául.

Ez az áramlat azonban nem a természetes fejlődést, hanem a mesterséges gazdagítást tűzte ki elvül. E végből a szavak a gyökök, képzők és ragok kínpadjára kerültek, megcsonkítottak, összeragasztottak és mind e buzgó művelet sokszorosan beleütközött a nyelv törvényeibe, szellemébe.

Nagyon is érthető, hogy ez az eljárás csak káoszhoz vezethetett. A hatás az irodalom egész területén érezhetővé vált és különösen a természettudományok terminológiájában tetőzött.

Itt ki kell emelni, hogy különösen az utóbbiak terén nem működött közre a színmagyar elem: füle, nyelvérzéke nem fogadta be a nyakatekert mesterséges szónövényeket.

De ezek a képtelenségek mégis be tudtak hatolni az oktatásba, és nagyon érezhető kárt is okoztak, mely abban nyilvánkozott meg, hogy az ifjúságnak a természettudományok tanulásától kedvét szegte.

A nyelv pallérozói és gazdagítói nagy buzgalmukban megfedkeztek arról a nagy

igazságról, hogy minden élő nyelv egyszersmind élő szervezet is, amely éppen azért csak történelmi menetben és természetes alapokon fejleszthető.

Az egészséges fordulat azonban már csak Petényi halála után egy negyedszázaddal következett be.

Petényi működése a természetrajz és így az ornithologia terén is, éppen a nagy, kaotikus nyelvzavar korszakába esett; minthogy azonban első benyomásait mégis a 18. század rövid ébredési korszakának műveiből merítette és már eredetileg és határozottan el volt tökélt arra, hogy a nemzeti művelődésnek fog szolgálni, nagyon érthető, hogy nyelvi tekintetben sokszor nagyon szorongatott helyzetbe jutott.

A kutató ornithologusnak lépten-nyomon, hozzá idegen nyelvű források behatása alatt is jegyeznie kellett és emellett folyton szem előtt kellett tartani a magyar terminológia érdekét is, amely a nemzet legkiválóbb kulturális érdekének megfelelt és egyezett azoknak a férfiaknak törekvésével, akik az ébredés korszakában helyes irányban indultak.

Petényi a helyes irányt választotta: a mindennapi szükséges kielégítésére élt az idegen nyelvű terminológiával és gyűjtötte a népnyelv megfelelő anyagát a magyar terminológia érdekében. A vezérelvre nézve teljes világot vet az a töredék, amely papírai között fennmaradt és így szól:

„Ezen veleszületett természetszabályát követő, ehhez híven ragaszkodó s útjából nem egykönnyen kitérhető mezei ember, nép, mindenkor a legtökéletesebb nevezeteket adá minden nyelven természetrajzunknak. Ki nem látja a: billegető, csattogó, ölyv, kapocsorr, csuszka, falmászó, pinty, pityér, seregély, karicsa, magnyító, tócs, székicsér, lotyó, csélle, éjjigém, bölömgém, kácsa, bűvár nevezetekben azon madarakat, melyek hol testmozgások, hol szózatjok, hol eledelők, hol számos társalkodások, hol tartózkodások – helyők, hol munkaságok ideje, hol különféle más tulajdonságok által, azokban tükröznek? Ellenben mely nagy tévelygésbe viszi főképp a kezdőt, minden rosszul választott, akár értelmetlen vagy kétértelmű, akár csekély tulajdonságokra figyelmeztető, akár idegen nyelvből helytelenül fordított, szóval azon állat természetével, melynek adatott, meg nem egyező nevezet, minő p. o.: pásztor (Viehvogel), sáskász (Acridotheres), halászmadar – mely annyi mennyi a vizimadar – éneklőrigó (mind énekel!) s t. eff. tökéletlen nevezetek.”

Ez a tökéletesen helyes meghatározás pedig már 1845-ből való.

De már nem bírta megállítani a nagy romlást, mely tíz évvel későbbben ilyenekben tetőzött: dörgő Korgály, Hogor, Lebincs, ebből: lebegésre való szárnya nincs! Lángály, Mankócz, Zajgár stb. stb.

Igaz, hogy a feladat óriási volt; és a nyelvújítás hatalmas áramlatában Petényi gyakran dilemmába is került: ha érvényesülni akart, engednie kellett az áramlat követeléseinek és ezt magyarnyelvű értekezéseiben tette is; szerény helyzetében mást nem is tehetett! Oly művet megalkotni, mely elveinek megfelelt, hosszú időt követelt és hogy azt magyar nyelven önállóan kiadhassa, erre akkoron gondolni sem lehetett.

Egészen autentikus nyilatkozatokból tudjuk, hogy Petényi legkomolyabban arra törekedett, hogy Magyarország ornisáról oly művet alkosson, aminőt Naumann Németországnak szánt, és amely az 'Ornithographia Hungarica'-nak alapjául szolgálhatott volna.

Terve nyilván a következő volt: mindenekelőtt a legfontosabb elemeket akarta monográfiákban feldolgozni és kiadni, későbbben e monográfiákat egy főműben akarta egybefoglalni. Terve a harmincas évek végén már a kivitelig jutott. Erre nézve a legfontosabb, közvetlen tapasztaláson nyugvó kijelentést Baldamus teszi, ki 1847-ben Magyarországon kutatott, Petényivel bensőleg érintkezett. Útjának eredményeiről beszámol a Naumannia I. 2. füzetében 1850-ben, hol a Nucifragáról értekezve³⁸ Petényire vonatkozólag megjegyzi:

„Legyen itt fölemlítve, hogy ez a buzgó és avatott ornithologus a ritkább magyar madarak leírásával foglalkozik, mely megfelelő színes rézmetszetekkel fölszerelve, már közel van a

befejezéshez s a fajokról sok és kitűnő megfigyelést egyesít. Bár gyorsan kiadhatná művét, hogy fáradsága gyümölcseitől mások ne foszthatnák meg!” Úgy látszik, hogy Petényi Naumanntól is kapott rajzokat.

E műre nézve azonban el volt tökéelve arra, hogy elsősorban és föltétlenül hazájának szenteli, tehát magyar nyelven szerzi és csak azután gondol a mű német kiadására, amire különösen az öreg Brehm másokkal együtt folytonosan ösztökélte.

Ezekre nézve a Magyar Tudományos Akadémia irattára teljes felvilágosítást is nyújt. Petényi ugyanis 1838. évi november 18-a alatt előterjesztést tett az Akadémiának – iktatva 204 alatt –, amelyben kifejti, hogy Naumannak, a nagy német ornithologusnak 1835-ben Magyarországon tett kutató utazásából kifolyólag – melynek leírása 1838-ban jelent meg – szüksége forog fenn a bővebb felvilágosításoknak és helyreigazításoknak, amelyeket ő – Petényi – megtehet, mégpedig a szükséges rajzokkal is felszerelve, amelyeket Vietorisz Antal ügyvéd és festő készítené el. Ezt az előterjesztést külön levélben figyelmébe ajánlja Schedel Ferencnek (a későbbi Toldynak) is.

Az Akadémia egykorú jegyzőkönyvének tanúsága szerint az előterjesztés elfogadtatott, a kiadás elhatároztatott avval, hogy az értekezések – monográfiák – az ügyrend értelmében bírálatra fognak kiadatni. Petényi azonban az értekezéseket nem nyújtotta be, valószínűleg azért, mert Vietorisz cserben hagyta. Erről tanúskodik Petényinek reánk maradt levéltöredéke, melyben Vietoriszt megsürgeti, s mely így szól:

„Az Akadémia a monográfiákat sürgetvén, ezennel barátságosan s egyszersmind – minthogy annak (az Akadémiának) tett ígéretünk publicus tárgygyá és kötelességünkkelé lett – kötelességem szerint illendően kérem, méltóztasson vagy írásban, vagy mi jobb... személyesen engemet, torokfájóst meglátogatván, szóval magát kinyilatkoztatni, akarja-e mind nekem, mind tt. Schedel titoknak úrnak adott ígéretét: hogy a tudvalévő madárrajzoknak tehetsége szerint oly jó elkészítését eszközölné, a minővel a művészi és a hazai literaturának érdeme megeléghetnék – teljesíteni vagy sem? Vagy talán már, mióta együtt nem valánk, tökéletesebben megfontolván a dolgot, ígéretét teljesítette is? Miképp e szerint a M. T. Akadémiát tudósíthassam. E kérésemet, melyre ellenkező... esetben még talán szükségünk lehetne, méltóztasson megtartani.

Illő tiszteletem mellett maradtam Fiskális úrnak

alázatos szolgája

Petényi Salamon.”

Az az elhatározás, hogy kutatásainak eredményeit mindenekelőtt magyarul bocsátja közre, okozta, hogy számos, addig ismeretlen, részéről megállapított tényt a magyar kiadás számára visszatartott.

Fájdalom, e művet nem írhatta meg soha!

Petényi már eredettől fogva érezte, hogy a feladat, amelynek megoldására törekedett, az egyes ember fizikai és anyagi erejénél többet követel, különösen akkor, amikor reá még más, nagy és terhes feladatok nehezdedtek, így: hivatalból a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek megalapítása, szaporítása és gondozása. Ebből a meggyőződésből fakadt agitációja.

Petényi a 19. század első felében fáradhatatlan hívó és ösztökélő volt kedves szakmája érdekében. Egyfelől legbensőbb barátságban maradt Németország akkori előjáró harcosaival: Naumannal, Brehmmel, Baldamussal és másokkal; másfelől itthon mozgósította iskolatársait, barátait és mindent, ami az ornithologia iránt hajlandóságot mutatott.

Számos előkelő családhoz, a Kubinyiakhoz, Földváryakhoz és másokhoz való jó viszonya; sok, az országban szétszórta lakó barátjának és tanítványának szíves készsége lehetővé tette, hogy Petényi, kinek anyagi helyzete a szegénységgel mindig tőszomszéd volt, sokféle

járhatott, sok ponton közvetlenül kutathatott, hozzá munkatársait ellenőrizhette, azokat irányíthatta. Mint megfigyelő nem ismert nehézséget; gyenge szervezete mellett is dacolt az időjárás viszontagságával, övig és mélyebben begázolt a mocsarakba, hogy a kiválasztott madarat – sokszor félnapokon át – megfigyelhesse; így szerezte kora halálának csíráját is.

Nem csoda, hogy ilyen módon roppant anyagot szerzett össze, amelyet rendszeresen kezelt. Módszere abban állott, hogy minden faj külön borítékot kapott, amelyen a madárfaj, amelynek szánva volt, meg volt nevezve; ebbe a borítékba külön cédulákon gyűjtötte saját és mások adatait; de minden cédulán külön rajta volt a faj neve, amelyre az adat vonatkozott, úgyhogy a tévedés ki volt zárva és minden cédula bármikor a helyes borítékba volt sorozható. Abban az időben a papírost szegény ember csak aránytalan áldozattal szerezhetette, ezért Petényi adatait mindenféle, már használt papírra is írogatta; hogy pedig a helyet kihasználhassa, igen sok rövidítéssel élt; sőt írásokon keresztbe is írta jegyzeteit. Ez később a mások által való feldolgozást nagyon megnehezítette.

Evvel a működéssel páros vonalban haladt az irodalom tanulmányozása. Összeállította Cuvier, Schinz, Temminck és mások rendszerét, kivonatolta a Magyarországra vonatkozó helyeket és jegyzetekkel kísérte azokat. Szóval: nagy dologra készült.

A madarakon kívül ugyanazt a módszert alkalmazta az emlősökre, kételtűekre, halakra stb.; sőt a kövült formákkal is foglalkozott; minden téren szoros kapcsolatban maradt a természettel, annak életével.

Már a múlt század negyvenes éveiben annyira haladt, hogy az ornithologiai rész feldolgozásához és részben tisztázásához láthatott.

Az egyes fajok borítékívei új – mondhatni – homlokívet kaptak, melynek első oldalán és élén a faj tudományos neve és auctora állott, mire az elnevezések, a triviálisokkal együtt, élükön a magyarokkal, következtek; jegyezte a németeket, a tótokat és egyebeket is; erre következtek a nemi jegyek – notae genericae. – azután a fajiak – notae specificaе; mire a leírások sorakoztak: az öregek, az ifjak, a különböző tollazatok, mind magyar példányok alapján; erre jött az életmód és végre az elterjedés. A töredékekben megkerült néhány kidolgozott faj, amely betekintést nyújtott Petényi tervébe. Nyilván arra törekedett, hogy előbb valamennyi fajt széles alapon monografice feldolgozza, ezeket a rendszerbe besorozza, hogy végre a nyert ismeret alapján magát a rendszert is megbírálhassa és a főművet megszerkeszthesse.

Biológiai kincstárából álljon itt egy pár részlet, melyet Csörgéy Titusz e bevezetés számára csak úgy találomra kimarkolt.

Nucifraga caryocatactes (L). Mogyoró-szajkó. Ennek a madárnak fészket már 1843-ban találta meg Zólyom, Pojnik és Tiszolcz körül, leírja a fészkek szerkezetét, a tojások számát – ezeknek leírása azonban elveszett.

Tanítványai, Rokosz és Sztraka, de ő maga is már 1844-ben reáakadnak a szibériai formára, a *N. macrorhyncha*, Brehm = *N. caryocatactes platyrhynchus* Brehm, 1831. – *Archibuteo lagopus*, Brün. a gatyás ölyv; e téli vendégnek Magyarországon való fészkelését már 1843-ban fedezi fel; úgy a *Pastor roseus* L. és a *Pinicola rosea* Pall. fajét is. 1853-ban fészkelve találja az *Erismatura leucocephala* Pall. fajt.

Az első előfordulást Magyarországon a következő fajoknál állapítja meg:

1842. *Motacilla flava flavicapilla* Pet. = *Mot. campestris* Pall.

1833. *Fringilla nivalis* L.

1850. *Pinicola rosea* Pall.

1844. *Emberiza cia* L.

1835. *Arenaria interpres* L.

1811. *Haematopus ostrilegus* L.

1841. *Charadrius squatarola* L.

1846. *Caccabis saxatilis* (Mey.) a Csernavölgyben!
1837. *Syrnium uralense* Pall.
1839. *Nyctea ulula* L.
1837. *Nyctea scandiaca* L.

Petényi Magyarországra nézve megállapítja a *Calcarius lapponicus* (L.) faj előfordulását, mely mai napig sincsen az Ornisba bevezetve.

Accipiter nisus (L.); a Candia szigetéről származó példányokat – valószínűleg *A. brevipes* Sev. – leírva, azokat már akkor is klimatikus változatoknak – a mai subspeciesnek nézi.

Aquila pennata – *minuta*; az ezek fölötti vitában Brehm pártjához szegődik és leírja az alakokat saját kutatásai alapján.

Oriolus galbula (L.). Petényi az, aki e madárra nézve a fuvolázó hangon kívül csicsergést is ír le, amit mint ismeretlen újságot Németországban csak az imént jeleztek.³⁹

E valóban buzgó működésben találta az 1848/49. év Petényit, mint a Magyar Nemzeti Múzeum Custosát.

Ekkor következik be a nagy fordulat.

A szabadságharc menete eleinte a magyaroknak kedvezett. De 1849-ben, amidőn Oroszország is beavatkozott, elkövetkezett Világosnál a fegyverletétel, evvel pedig a véres reakció fűriái szabadultak reá az országra. Minden elgázoltatott; minden szabad mozgást a gúzs akasztotta meg. A múzsák nem a fegyveres háború, hanem a „véres nyugalom” miatt hallgattak el. Minden mozdulat, még a művelődés terén is, elfojtatott és az erőszakot kísérő átkok átka fölemelte fejét: a szolgalelkűség, a gyanú, a kémkedés, a denunciáció; a kenyéririgyság és a gyűlölet megtette a magáét. A társadalom mélyen megrendült.

A harc idejében Petényi kitartott állomásán a Magyar Nemzeti Múzeumban; kiállotta a főváros lövetését Hentzi részéről; később, amidőn az abszolút hatalom reátette kezét az intézetre is, versengő felek üldözőbe vették Petényit, ami életét nagyon megkeserítette. Tetézte mindezt a tudomány terén bekövetkezett fordulat, mely hatalommá vált. A helyzet az volt, amelyre ráillett Börne ismeretes gúnyszava: „az orvos eltiltott a gondolkozástól, elmentem tehát Ausztriába”.

Petényi úgy működött, amint éppen lehetett és minthogy a hatalmon levők a Nemzeti Múzeummal még tűrhetően bántak, a teljesen békés indulatú férfi lassanként némi tekintélyre tett szert. Ezt arra használta fel, hogy bajba keveredett barátait – mint Stetter F. Vilmost – megmentse, vagy oly karba hozza, hogy ismét működhessenek. A legártatlanabb madarászó puská akkora, mint a státust veszélyeztető fegyver, legszigorúbb büntetés terhe alatt volt eltiltva! Ilyenre csak nagy utánjárással lehetett engedélyt kapni.

Petényi ellenségei később kenyérre törtek. Ami azonban az úgyszólván érzékeny férfi lelkét végképp elkeserítette, ez az a körülmény volt, hogy a legridegebb empirizmus hívei felülkerekedtek, mert hiszen csupán a holt formalizmus volt a hatalom szemében ártatlan azért, mert kerülte a lényegét. Mit is árthattak oly férfiak, akik a rovarokon a tüskéket számlálták és „férgekkel” – Ungeziefer, ez volt a hatalom emberei szerint az Entomologia – bajlódtak?

Ezeknek a csereberélőknek hatalma különösen Ausztriában és így a lenyűgözött Magyarországon is abban az esztendőben – 1859-ben – tetőzött, amelyben Darwin szövétnéke lobbort vetett. Világosságát akkora elhárította a birodalom határán felállított abszolutisztikus ernyő...

Ennek az irányzatnak az emberei kevésbé vették Petényit, a biológust; sőt gúnyolni kezdték és ez végképp megkeserítette a már úgyszólván megtört férfi élete végét.

Meghalt anélkül, hogy megértették volna, a férfikor delén, és anélkül, hogy főművét, amelynek élete minden óráját szentelte, nemzetének átadhatta volna. Halála az elnyomás legsötétebb korszakába – 1855 – esett.

Irodalmi hagyatéka

Iratait a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta, amelyre magára is reánehazódott az elnyomatás súlya, s amely maga is csak tengődött.

Kubinyi Ferenc, ki Petényit nagyra becsülte, barátja volt és halála után is az maradt, kezébe vette a hagyaték kiadását és ki is adott oly palaeontologiai töredéket, amely iránt személyesen érdeklődött; az iratok zömét pedig magánál tartotta és őrizte. Amennyire megállapíthattam, Kubinyi Ferencnek az volt a szándéka, hogy az iratokat részletenként ifjabb erőkkel feldolgoztatja és azután egybeszerkeszti. Ez a Magyar Tudományos Akadémia, mint örökös, tudtával történt.

Az Ornithologia némely részét átvette Tauscher Gyula, Petényi unokaöccse, némelyet Tóth Sándor, később tanár Debrecenben; az előbbi az emlősökből átvette a denevéreket is; Chyzer Kornél átvette az egérféléket.

Ezek a férfiak dolgoztak is; Chyzer befejezte és be is küldte tisztázva munkáját, mely azonban az eredeti kéziratokkal együtt eltűnt. Az impurum szerencsére megmaradt, amelyet én adtam ki; a denevéreket szintén.

A feldolgozás azonban sehogy sem haladt, mert a férfiak saját fennmaradásukért kemény harcot folytattak.

Kubinyi Ferenc később – az új viszonyok nyomása alatt – anyagi zavarokba jutott; ezáltal Petényi ügye elvesztette mozgatóját és elhalványodott. Legtöbben, akik az iratok valóságos halmazával megismerkedtek, visszariadtak, nemcsak a tömegtől, hanem a forma miatt is, amelyet már jellemeztem. Az iratok végül kiadattak egy hármas bíráló-bizottságnak jelentéstétel végett, mert a tudományban bekövetkezett fordulat azokat, akik az első határozatba – a kiadást elrendelőbe – befolytak, ingadozóvá tette. A jelentés elkészült és konklúziója – a megokolás egy részével – reánk maradt. Ebből kivehető, hogy a bizottság a kiadást nem ajánlja, többek között azért sem, „mert Petényi kutatásai sokszorosan gyerekesek, minthogy még az állatok hangját is megfigyelte; sőt a hangokból az állatok indulatára is következtetett!” Röviden kifejezve: közvetlenül Darwin föllépése előtt mindaz elítéltetett, amit Darwin uralkodóvá tett, s ami ma a 'Historia Naturalis' szerves része; a szó magasabb értelmében az!

Az iratos láda, amelyben Kubinyi szerint többek között a Carbo kész monográfiája, alkalmasint Naumann kezétől való rézmetszetekkel volt, elkallódott, az iratok elszóródtak s amint látszik, nagy részben makulatúra sorsára is jutottak.

Mint Petényi egyik munkatársának fia, ki magam is közvetve ösztönt merítettem tőle a természethistóriai irányra, ezelőtt már negyven évvel kezdtem Petényi iratait kutatni és felhoztam az ügyet, mint az Erdélyi Múzeum Conservatora, bizalmas körben az 1865-ben a Pozsonyban tartott magyar orvosok és természetvizsgálók nagygyűlése alkalmával. Kitűnt, hogy az ott megjelent bécsi tudós, Frauenfeld, Petényi iratairól tudomással bírt, hogy Pelzeln Ágosttal és másokkal együtt az iratok kiadását régóta szorgalmazták is, különösen pedig az ornithológiára fektetnek nagy súlyt. Nagy hévvel sürgette a kiadást, már egy emberöltővel ezelőtt, régi hű barátom, Tschudi lovag is, a bécsi cs. és kir. állat- és növényteni társulat kiadványában.

Tauscher Gyula szintén jelen volt a pozsonyi gyűlésen és arról értesített, hogy a ragadozó madarakra és denevérekre vonatkozó iratok nála vannak; elmentem tehát vele Ercsibe, hol a mondott részek csakugyan megvoltak. Innen Budapestre mentünk s fölkerestük a még élő Kubinyi Ferencet, ki a lepecsételt ládát felmutatta; tőle tudtuk meg, hogy a bíráló-bizottság annak idején ellene nyilatkozott a kiadásnak, hogy ennél fogva a láda az Akadémiának megfelelő határozata alapján a rokonságnak kiadható volna. Elmentünk tehát az Akadémia

titkári hivatalába, hol a határozatra nézve megbíztattak ugyan; de a dolog ennyiben maradt. Átvettem tehát Tauschertől az orvmadarakat és némely Anatida töredéket és visszautaztam Kolozsvárra.

Feladataim az Erdélyi Múzeum zoológiai osztályának megalapítása körül nem engedték meg, hogy Petényi iratainak kutatásával kitartóan foglalkozzam. A hosszú időközben pedig meghalt Kubinyi Ferenc, és a láda – mint már tudjuk is – elkallódott.

A múlt század hetvenes éveinek elején a Magyar Nemzeti Múzeumhoz kerültem és itt kezdtem meg az iratok további kutatását; de meg kellett győződnöm, hogy az ügy igen kényes, mégpedig azért, mert befolyásos állásokban még éltek oly férfiak, akik Petényire nézve nem bírtak kellő elfogulatlansággal.

Ekkoron történt az, hogy egy mozgó antikváriusnál, ki egy üres boltot foglalt el ideiglenesen és makulaturával is kereskedett, megtaláltam Petényi Paridáit egyéb töredékekkel együtt és meg is szereztem azokat. A kereskedő nem tudta megmondani, hogy a papírok eredetileg honnan kerültek.

Eltökéltem magamat most már arra, hogy más úton teszek kísérletet. Minthogy időközben a Nemzeti Múzeum folyóiratát, a 'Természetrajzi Füzetek'-et megalapítottam, felhasználtam az alkalmat, hogy Pethő Gyula barátom közreműködésével Petényi irataiból némely részt közrebocsássak. Báró Nyáry Jenő tisztelt barátom e publikáció következtében rögtön átadta nekem Petényi levelezésének egy részét, mely a Kubinyiak irataival jutott ő hozzá;⁴⁰ továbbá az ichthyologiai anyagot és némely ornithologiai töredéket. Sőt Petényi egykori riválisaitól is kaptam kevés, de szép részt; így a Pastor roseusra vonatkozó összeállítást, melyet Petényi maga foganatosított, a Coracias garrula leírását és még néhány töredéket! A Tudományos Akadémia irattárában pedig akadt Tóth Sándor kezétől némely feldolgozott rész.

Az így összehozott iratsomó tekintélyes, de mégis csak töredékes volt; elhatároztam azonban, hogy most már a kiadás felé fogok törekedni.

Az alkotmány föléledése, a művelődés föllendülése, a természettudományok terén is fordulatot idézett föl és Petényi is egyszerre helyes világításban állott elő. – A nyelv terén győztek a természetes fejlődés hívei, kik szoros kapcsolatban a történelmi és néprajzi kincsrel működni kezdtek. A természetrajz terén pedig felülkerekedett a biológiai irányzat.

Így vált lehetővé, hogy Petényit és működését a Budapesten tartott II. Nemzetközi Ornithologiai Kongresszuson, mely kitűnően sikerült s a szak nemzetközi előkelőségeit egyesítette magában, előtérbe állíthattuk és iratokban méltathattuk.

A Kongresszus sikere, melynek tudományos előkészítését és szervezését magyar szakérők hajtották végre, szülte a Magyar Ornithologiai Központot – 1894 –, amelynek szervezésére és vezetésére meghívtam. Haladéktalanul hozzáláttam egy ornithologiai folyóirat – az 'Aquila' – indításához és szakérők szerzéséhez, egy percre sem tévesztve szemem elől Petényi iratainak ügyét.

Az volt a feladat, hogy most már az alkalmas embert megtaláljam, ki a feldolgozás nehéz munkáját elvállalja.

Egy napon azután bemutatkozott nálam Csörgey Titusz, Fászl István soproni Szent Benedek-rendi tanár tanítványa, felmutatva a tanár ajánlólevelét. Ennek a kitűnő tanárnak megvolt az a ritka tulajdonsága, hogy lelkesíteni, a tudománnyal való komoly foglalkozásra serkenteni tudta tanítványait, különösen ha arról volt szó, hogy azokat a természethistóriába bevezesse. A levél egyszerű, őszinte szavakkal ajánlotta a tanítványt, mint komoly és szerény ifjút, ki az ornithologia iránt nagy hajlandóságot mutat.

Fászl tanár ajánló szava és a benyomás alapján, amelyet az ifjú ember reám gyakorolt, elfogadtam Csörgeyt, megismertettem Petényi hagyatékával és ő megfogadta, hogy a munkát elvállalja és bevégzi.

A Magyar Tudományos Akadémia fölterjesztésemre egy kisebb összeget utalványozott; a Magyar Ornithologiai Központ is megadta a szerény javadalmat, avval együtt, hogy Csörgey

az egyetemet is látogathassa.

A munka kezdetét vette. Csörgey az őt kiválóan jellemző nyugalommal és kitartással folytatta és be is végezte a feldolgozást. Ezenkívül a Dresser művében foglalt madárképet és különösen a Thorburn-félék hatása alatt reávetette magát az illusztrálásra és egyetlen tél folyamán teljes önállóságra, az élet után való fölvételig, fejlesztette határozott tehetségét, melyet ma a külföld is elismer.

Beváltotta tehát emberül mindazt, amit megfogadott, amit azóta elhunyt tanára velem együtt tőle várt. A küzdelem evvel be van végezve. Az első feldolgozások közül kiadtam az 'Aquila'-ban a Falco sacerre vonatkozó feldolgozott részt, mely a külföld szakköreiben teljes méltatásban részesült, sőt lendített a szakban. Ez végképp elenyésztette azt a tartózkodást, mely itt-ott még mindig lappangott. Ez biztosította a kiadást is.

Lehetséges azonban, hogy fölmerülhet a kérdés, miért nem hagytam el a bevezetést, amikor Petényi e nélkül is érvényre juthatott volna, a tudomány érdeke is megnyerte volna a magáét?

Azt hiszem, hogy eljárásomat jó okok igazolják. A legfőbb ok a történeti menetből kibontakozó igazság, melyet a nemzet közművelődése terén elhanyagolnia nem szabad – a magyarnak semmiképpen! Lássa a művelt nyugat is!

És a külföld szakköreinek pedig e mű német kiadásában legalább egy tudományszak terén ki akartam mutatni azt, hogy a magyarok tudományos törekvéseit, az uralkodó viszonyok számbavétele keretében kell megítélni; hogy a látszólagos vagy tényleges hátramaradás nem a tehetség, belátás, vagy akarat hiányában, hanem azokban a szerencsétlen helyzetekben gyökerezett, amelyeknek egyikében Petényi törekvéseit is bemutattam.

Lássunk egy analogont.

Ezek a szerencsétlen helyzetek világosan tükröződnek abban a viszonyban is, mely a nagy Gauss és Bolyai Farkas, a két rokon tehetség és benső barát között fennáll. Gauss még életében éri el a dicsőség tetőpontját, mert a viszonyok kedvezése mellett halhatatlan műveket alkothatott; Bolyait itthon csak a tengődés várta és el is emésztette; csak halála után, nagy sokára, napjainkban éri nevét a dicsőség sugara, az is inkább lángeszű fián, Bolyai Jánoson át!

Miért? Mert a magyarság művelődési érdeke, ebben erejének szabad kifejtése el volt nyomva! Aki ítélni akar, tartsa ezt is szeme előtt.

Ugyanily élesen, mint Gauss és Bolyai között lép szemünk elé az a viszony, mely Naumann és Petényi között fennállott. Naumann bevégezte nagy művét, melynek anyagát Petényivel egyazon időben gyűjtötte, átadhatta korának és nemzetének, megérte dicsőségét és teljes érvényesülését; művét tudományos ivadékaiknak serege jubiláris nagy és díszes kiadásban újból a német nemzet és a világ elé bocsátja – és íme Petényi! Élete művéből nagy későre és ekkor is csak töredékek adhatók ki!

E töredékek kiadásának azonban – és éppen most – még külön hivatása is van.

Petényi Salamon dacára annak, hogy fáradhatatlan munkásságot fejtett ki és kora legkitűnőbb szakembereivel a legbensőbb viszonyban állott, a mai külföldi ornithologiai nemzedék előtt meglehetősen ismeretlen; sőt idegen; ez természetes is, mert fő művét ki nem adhatta. Helyzete tehát olyanokkal szemben, akik ismeretesek, mindig a gyöngébb.

Az ornithologia vezető köreiben azonban ismeretes, hogy Petényi emlékezetét legújabban érzékenyen érintették néhai Hartlaub levelei, melyeket Leverkühn Pál a 'Journal für Ornithologie'-ban közrebocsátott.⁴¹ Hartlaub, ki a mostani nemzedék szemében nagy tekintély, teljes negyven évvel Petényi halála után megemlékszik egyik levelében egy utazásról, amelyet az ichthyologus Heckel, az ifjú Natterer testvérpár és Petényi társaságában a Balatonhoz tett. E levélben Hartlaub, anélkül, hogy egyetlen ténnyel okát adná, gyűlölködő hangon, jellemben vágó sértést követ el Petényi ellen, hivatkozva a „wir” szóval utitársaira is. Ez az utazás 1839-ben történt! Nekem módomban volt az idősebb Natterernek 1843-ból kelt levelével⁴² kimutatni, hogy Hartlaub szavainak tényleges alapja nem lehet. Legjobb barátom,

Finsch erre alkalmat vett magának, hogy a 'Journal für Ornithologie'-ban⁴³ a legnemesebb indulattól ösztönözve, az ügyet elsimítani megkísértse olyformán, hogy Hartlaub nem rokonszenvezhetett Petényivel és előregedve, betegségtől elgyötörve, ez az állapota ragadhatta arra a kemény szóra, a jellemtelenség vádjára. Úgy voltam eltökélve, hogy a dolgot abba is hagyom, ha ezentúl senki sem érinti. Azonban levelezésekben és Finsch-féle cikkek megbeszéléseiben folytonosan kísért az, hogy az ügy nincs végleg tisztázva. Ez indít arra, hogy most már a legklasszikusabb tanút és részeseit Petényi mellett megszólaltassam.

Az első tanú nem más, mint a németek legnagyobb ornithologusa, Naumann J. F., Petényi kor- és útítársa 1835-ben. Naumann a Magyarországon végzett utazás leírását a 'Wiegmann's Archiv' 1837. évi folyamában adta ki és ezeket mondja:

„Augusztus 20-án – 1835 – érkezünk a »Pannónia« gőzhajón Pestre és boldogoknak érezhettük magunkat, hogy Petényi Salamon úrban, az Állami Múzeum gondozójában egy mindenképen hű kísértőt és kalauzt találhattunk. Csupán ez érdemes barátunk vezetése mellett, ki született magyar, buzgó természetvizsgáló, a fő nyelvekben – a magyarban és tótban jártas és a többtől sem idegen, ki az országot és a népet, ennek szokásait ismeri, csak az ő társasága menthetett meg minket ezer kellemetlenségtől...”⁴⁴

Itt figyelemmel kell lennünk arra, hogy akkoron az utazás Magyarországon a férfiakat sokszorosan egymásra utasította, így módot nyújtott arra, hogy egymást alaposan megismerjék.

Igy ismerte meg Naumann Petényit négy évvel a balatoni utazás előtt!

Hogy Naumann ezekben nemcsak a köteles és illő hálának adott szót, hanem ezt mélyen érezte is, ezt bebizonyította tizenkét évvel később – 1847-ben – amidőn Baldamust Petényi barátságába ajánlotta. A legszívesebb hangú ajánlást facsimilében kiadtam a Petényi életrajzában 1891-ben. Ez tehát nyolc évvel a balatoni utazás után volt. Baldamus mindhalálig rajongó tisztelője és barátja maradt Petényinek.

De még tovább is van. Az öreg Ch. L. Brehm nemcsak levelezett Petényivel, hanem felkérte 1829-ben keresztapának fia, Alfred – később a 'Thierleben' világhírű írója – mellé. Ez tehát tíz évvel a Hartlaub-féle utazás előtt volt; folyt pedig ez a levelezés ugyanazzal a melegséggel 1853-ig, tehát tizennégy évig a Hartlaub-féle utazás után. Ám olvassa az ember Schlegel levelét 1853-ból,⁴⁵ mely a hálától csak úgy világol!

Mindezeket és még egyebeket vége, előttünk áll a kérdés: lehetséges-e az, hogy Petényi, ki legnemesebb és legnagyobb kor- és szaktársainak szeretetét és tiszteletét a balatoni utazás előtt és után teljes mértékben bírta, éppen csak 1839-ben és éppen csak Hartlaub előtt vált volna jellemtelenné! hozzá oly mértékben, hogy Hartlaub még negyven év múlva is jogosan kemény szavakkal illethette volna? Ez lehetetlen!

Szerintem ez az ügy nem bírálható meg Hartlaub jelleme alapján sem, mely mindennél fogva, amit róla tudunk, érinthetetlen volt. Az egész dolog a pszichopatológiába tartozik, mint oly vonás, mely abban is megnyilatkozik, amit Hartlaub ugyanazokban a levelekben Emin Pascharól mond.

Finschnek igaza van, amidőn a fő okot a teljesen szubjektív ellenszenvben keresi, melyet Hartlaubnál az előregedés és gyötrő betegség minden iránt való mérgeledéssé fokozott.

Mindaz, amit itt Petényire vonatkozólag közreadtam, akkor, amidőn Leverkühn a levelek kiadását elhatározta, már rég közre volt bocsátva, így a kiadónak kötelessége volt volna, mindent gondosan számba venni; és amidőn látta, hogy két halott, tehát már védtelen érdemes férfi becsületüggye forog fenn, mely tények hiányában már nem is tisztázható, ki kellett volna az illető helyet hagynia.

Leverkühn tudtommal a zenét is műveli, ezért hozom fel itt, hogy a nagy Verdi jól tudta, miért hagyta meg végrendeletében, hogy iratai halála után elégettessenek: örökre el akarta enyésztetni azokat a disszonanciákat, amelyek istenített zeneművészetének igazi érdekeibe ütköztek. Ez a rendelkezés nemesen volt gondolva és végrehajtva, kivált ha azokra a

versengésekre gondolunk, amelyek éppen a zene terén oly gyakran és élesen nyilatkoznak meg. Verdi példaadása komoly intés az életrajzíróknak is.

Legjobb tudásom szerint, minden ténylegesnek gondos és lelkiismeretes mérlegelése után, utolsó szavam Leverkühn úrral szemben az, hogy nem Petényi és nem Hartlaub emlékére esett árnyék, hanem arra az íróra, aki nem bírt avval a tapintattal, amelyre különösen az van kötelezve, aki mint szakember halottak becsületét és a tudomány érdekét kívánja és köteles is szolgálni. (...)

Írtam Lillafüreden, 1903 júliusban

Herman Ottó

¹ Forrás: Herman Ottó: Petényi J. S. a magyar tudományos madártan megalapítója. 1799–1855. Életrajz. Bp., 1891. pp. 7–43.

² Magyar László [Ungarus, Ladislaus]: Die Kunst der Jagd und Falknerei. = [Schedius] Literarischer Anzeiger, 1799. p. 1–65.

³ Apáczai Csere János: Magyar encyclopaedia. Ultrajecti, 1653. [1655-ben került ki sajtó alól, de címlapján megtartották az 1653-as évszámot.]

⁴ Gessner, Conrad: Bibliotheca universalis, seu catalogus omnium scriptorum in tribus linguis graeca, latina et hebraica, exstantium. 1–3 köt. Zürich, 1545–55.

⁵ Franzius, Farkas [Wolfgang Frantze]: Egy jeles vadkert, avagy az oktan állatoknak, úgymint (1.) a négy lábúaknak, (2.) a madaraknak, (3.) az halaknak, (4.) a tsúszó-mászó állatoknak, (5.) a bogaraknak, öt könyvekbe foglaltatott tellyes historiája. Melly elsőben F. F. által deák nyelvben irattatott, és sok izben ki-nyomattatott. Az után a boldog emlékezetű Miskolczi Gáspár által, magyar nyelvre fordittatott: Mostan pedig a Magyar Nemzet kedvéért, mint olyan hasznos Munka, közönséges haszonra Világra bocsáttatott. H. n., 1767. 8, 731 p. (Az első magyar kiadás Lőcsén jelent meg 1702-ben.)

⁶ Marsigli, Luigi Ferdinando di: Danubius Pannonico-Mysicus, observationibus geographicis, astronomicis, hydrographicis, historicis, physicis perlustratus et in sex tomo digestus. Hagae, 1726. (Újabb kiadása 1741, 1744.) Az első kiadás nyomtatása valószínűleg 1727-ben fejeződött be, erre utal Herman Ottó évszáma (– *a szerk. megj.*).

⁷ Kramer János: De Camelo-Struthionibus Viennae ova ponentibus, et eadem excludentibus, et de gallinis Dotensibus, Tata, in Hungaria ova sola membrana pellucida tecta parientibus, et incubitu suo feliciter excludentibus. = Commerc. Litter. Noricum, 1733.

⁸ Schmidthauer András: De institutione ac venatu falconum. Nagyszombat, 1749. 40 p.

⁹ Csernák László: Dissertatio inauguralis medica de respiratione volucrum. Groningen, 1773. 20 p.

¹⁰ Benkő József: Transsilvania sive magnus Transsilvaniae principatus, olim Dacia Mediterranea dictus. [Erdély, avagy Erdély nagyfejedelemsége, amelyet hajdan Dacia Mediterraneának neveztek.] 1–2. köt. Vindobonae, 1778. (A 3. köt. részleges nyomata 1790-ben készült el.) Ennek folytatásaként írta meg a Transsilvanica specialis c. művét, amelyet Szabó György fordításában, 1999-ben, két kötetben adott közre a Kriterion Könyvkiadó.

¹¹ Chernel István: A honi madártan története. I. A madártan fejlődése a XVIII. század végéig. = Természettudományi Közlöny, 1887. pp. 374–377.; A honi madártan története. II. E század elejétől a Kir. M. Természettudományi Társulat megalapításáig. = Uo. pp. 456–460.; A honi

madártan története. III. A madártan kifejlődése a Természettudományi Társulat alapításától napjainkig. = Uo., 1888. pp. 55–56.

¹² Molnár Ker. János: Physiologicon complexum historiae naturalis regna. Budae, 1780. 78 p.

¹³ Huszthy Zakariás: Der ungarische Trappe. = Ungrisches Magazin, 1782. pp. 466–474.

¹⁴ Piller Mátyás–Mitterpacher Lajos: Iter per Poseganam Sclavoniae provinciam mensibus junio, et julio anno 1782. susceptum. Budae, 1783. 147 p., 16 t.

¹⁵ Grossinger János: Universa historia physica regni Hungariae secundum tria naturae digesta. 1–5. köt. Posonii et Comaromii, 1793–97.

¹⁶ Kralovánszky András: Naturalis Historiae Compendium. Leutschoviae, 1795. 8, 316 p.

¹⁷ Schönbauer József: Cospectus ornithologie Hungariae, sive enumeratio avium quas in regno Hungariae observavit et secundum systema Linnaei digessit. Budae, 1795. 30 p.

¹⁸ Gáti István: A természet históriája, mellyben az ásványoknak, plántáknak és állatoknak három világát azoknak meg-esmértető bélyegeivel, természetekkel, hazájokkal, rendbeszedve és a gyenge elmékhez alkalmaztatva, mind egygyütt magyar nyelven botsátja-ki. Pozsony, 1795. 309 p. (2. kiad. Pozsony, 1798. 300 p.)

¹⁹ Zay Sámuel: Magyar mineralogia, avagy az ásványokról való tudomány, melly a természet első világának eddig esméretes mindenféle szüleményeit magyar nyelven terjeszti előnkbe. Komárom, 1791. 349 p.

²⁰ Földi János: Természeti história. A Linné systemája szerint. 1. tomo. Az állatok országa. Pozsony, 1801. 428 p., 14 t. (Több nem jelent meg. – *a szerk. megj.*)

²¹ Blumenbach, Johann Friedrich: Handbuch der Naturgeschichte. 1–2. köt. Göttingen, 1779–1780.

²² Diószegi Sámuel–Fazekas Mihály: Magyar füvész-könyv, melly a két magyar hazában található növényeknek megismertethetésére vezet, a Linné alkotmánya szerint. Debrecen, 1807. 608 p.

²³ Markovics Nepomuk János: Hypomnemata de migratione avium. Pestini, 1802. 33 p.

²⁴ Schönbauer Vince: Icones et descriptiones partim rariorum, partim vetustissimarum avium Hungariae, quas delineavit, depinxit et descripsit ... Fasc. 1. Pesthini, 1806.

²⁵ Emödy István: Természethistória. Első rész. Az Állatok Országa. Sárospatak, 1809. 580 p.

²⁶ Leonhard József: Systematica mammalium ac avium transsylvanicarum enumeratio. Nagyszeben, 1812. 46 p.

²⁷ Leonhard József: Lehrbuch zur Beförderung der Kenntniss von Siebenbürgen. Nagyszeben, 1818. 398 p.

²⁸ Bonnet Károly [Charles Bonnet]: A természet vizsgálása. Magyar nyelvre fordította s némely hozzá adásokkal meg bővítve kiadta Tóth Pál. 1–3. köt. Pest, 1818–19. 416, 495, 405 p.

²⁹ Nyulas Ferenc: Az Erdély országi orvos vizeknek bontásáról közönségesen. 1–3. köt. Kolozsvár, 1800. 30, 174; 16, 248; 8, 203 p.

³⁰ Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis I. Tom. I–IV., Partis II. Tom. V. Viennae, 1735–42.

³¹ Petényi S. János hátrahagyott munkái. Szerk.: Kubinyi Ferenc. Pest, 1864.

³² 1837. III. füz. pp. 69–110.

³³ Kner, R. – Heckel, J.: Die Süßwasserfische der österreichischen Monarchie. 1858.

³⁴ Királyok Könyve Cap. 4. Vers 33.

³⁵ Herman Ottó: Bevezető. In: Csörgéy Titusz (feldolg.): Madártani töredékek Petényi J. Salamon irataiból. Bp., 1904. pp. V–XXIII.

³⁶ Kleinschmidt Ottó: A Falco hierofalca alakköre, s a magyarországi kerecsenynek benne elfoglalt helyzete. = Aquila 8 (1901) pp. 1–49.

³⁷ Petényi J. S. a magyar tudományos ornithologia megalapítója. Bp., 1891.

³⁸ V. ö. Naumann-nak a 33. jegyzetben id. cikkével p. 71.

³⁹ V. ö. H. Seidel cikkével (Ornith. Monatschr., 1898 p. 169. stb.)

⁴⁰ A legszebb leveleket Petényi életrajzához csatolva, 1891-ben adtam ki. Báró Nyáry világosan hozzátette, hogy azért adja, mert meggyőződött, hogy Petényi igazait keresem.

⁴¹ 1901. p. 337. skk.

⁴² Aquila, 1901. p. 311.

⁴³ 1902. p. 349. skk.

⁴⁴ pp. 69–110.

⁴⁵ Lásd: Petényi életrajza függelékében (1891).